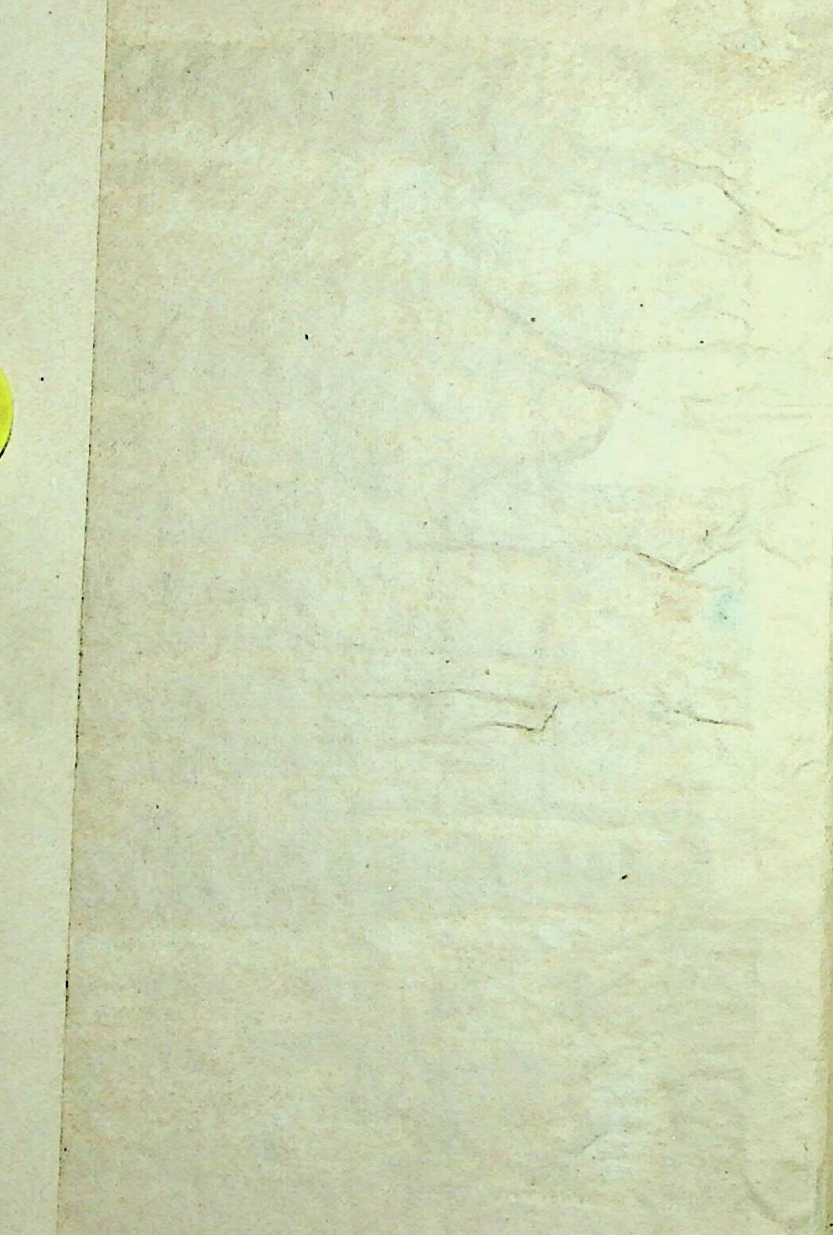

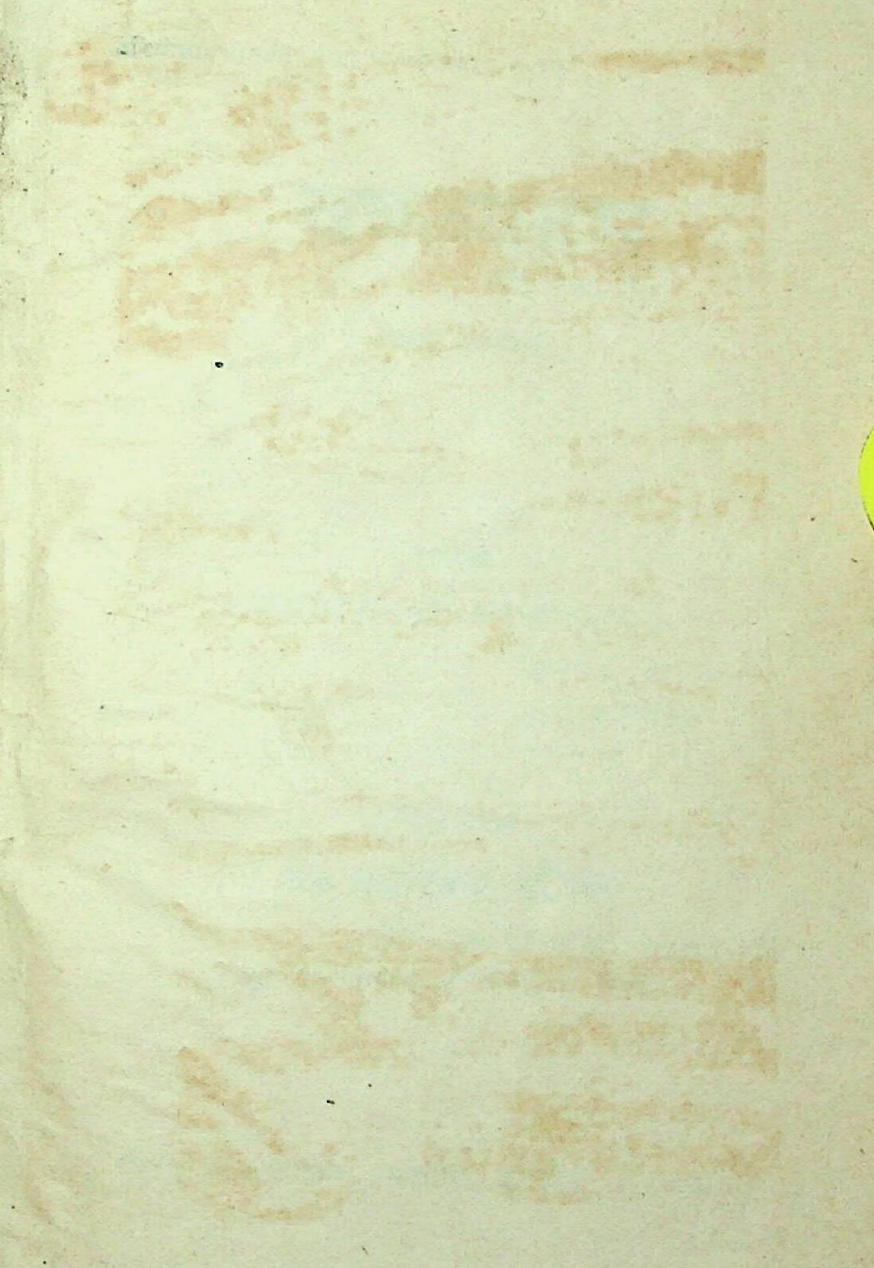
चक्रव्यूहम्

(खण्ड काव्यम्)

बलभद्रप्रसाद शास्त्री

गोस्वामी प्रकाशन, सकाहा, हरदोई (उ० प्र०)

हरियाणा शासनेन गीता पुरस्कारेणालङ्कृतम्

चक्रव्यूहम्

(खण्ड काव्यम्)

रचयिता

गोस्वामी बलभद्र प्रसाद शास्त्री

एम० ए०, माहितीयाचार्य

साहित्यरत्न

भूमिका लेखक

प्रो० लक्ष्मीचन्द्र कौशिक

(एम० ए० हिन्दी-संस्कृत), साहित्याचार्य

संस्कृत-विभागाध्यक्ष, बरेली कालिज, बरेली ।

गोस्वामी प्रकाशन, सकाहा, हरदोई (उ० प्र०)

प्रकाशक :

गोस्वामी प्रकाशन,

सकाहा, हरदोई

सर्वेऽधिकारा लेखकाधीनाः

प्रथम संस्करणम् - एक सहस्रम्

नवरात्र २०३० विक्रमी

दि० २७ सितम्बर १९७३

मूल्य - रुपये ७/5०

मुद्रक:-

विशाल प्रिन्टिंग वर्क्स,

नैनीताल रोड, बरेली.

समर्पणम्

राष्ट्र प्रहरिणे

सीमानं व्याप्य विष्वक् कृतकुटिलकला,
कल्मषैरुद्धतानाम् ।
आलोक्यापन्नशक्तिश्चमदिनयनयं,
भारतं व्याकुलानाम् ।
धुन्वन् धीरो धरातिक्रमणपरवशां,
बै दुराशामरीणाम् ।
जागत्यागोपयन् गां कृतिकमलमिदं,
मेऽर्पितं स्यादमुष्मै ॥

वीर भूम्यै

आकर्ण्य यत्कीर्तिकथामतन्वीं,
विभर्ति बालो हृदि वीरभावम् ।
इयं कुरुक्षेत्ररजःकणानां ,
कृते कृतिर्मेऽर्पितमस्तु भूयः ॥

अनुग्रहज्ञापनम्

शिक्षासमाजकल्याण — मन्त्रालयवितीर्णया ।
प्रकाशितं मया काव्यमनुदानानुकम्पया ॥

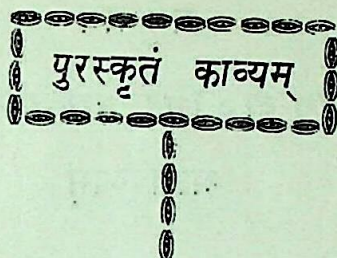
— × —

*This book is published with the
financial assistance from the
Ministry of Education
and Social welfare,
Govt. of India.*

विज्ञप्ति

इस कृति में लेखक का दृष्टिकोण और उसकी
टिप्पणियाँ सब प्रकार से उसकी अपनी जिम्मेदारी है
और उत्तर प्रदेश सरकार का इस प्रकाशन से कोई
सम्बन्ध नहीं है ।

(उत्तर प्रदेश राजकीय कर्मचारी आचरण नियमावली
के संशोधित नियम १५ के अनुपालन में उक्त विज्ञप्ति
दी जाती है ।)

इदं काव्यम् ७०-७१ वर्षे
हरियाणा राज्यान्तर्गत भाषा विभागेन
आयोजितायामखिल - भारतीय -
गीतापुरस्कार प्रतियोगितायां
सर्वोत्तमं घोषितं
पुरस्कृतञ्च ।

}

यह काव्य हरियाणा राज्य के भाषा विभाग द्वारा
सन् ७१-७२ में आयोजित अखिल भारतीय
गीतापुरस्कार प्रतियोगिता में सर्वोत्तम
काव्य कृति घोषित हुआ और
पुरस्कृत हुआ ।

अनुजाय

स्वर्गीय डा० शिवकुमार गोस्वामिने

श्रद्धापुष्पम्

- X -

स्मृति—

रग्नि शिखेव,

मानसं प्रदहन्ती,

नितरां न शाम्यति ।

प्रहरंस्तव जीवनं,

विधिं हृतवानेष,

ममापि सम्बलम् ॥

माननीय राधा कृष्ण गोस्वामी

शिक्षा एवं गृह राज्यमन्त्री उ० प्र०

का

शुभाशीर्वाद

लखनऊ

दि० ६-५-१९७३

मुझे 'चक्रव्यूहम्' काव्य की पाण्डुलिपि देखने का अवसर मिला। संस्कृत भाषा की यह एक अनूठी पुस्तक है, जिसमें भारतीय वीरों का चरित्र चित्रण अभिमन्यु और उत्तरा के माध्यम से बहुत सुन्दर ढंग से प्रस्तुत किया गया है। संस्कृत मर्मज्ञ इस पुस्तक का आनन्द ले सकेंगे, ऐसा मेरा विश्वास है, और इसमें तनिक भी सन्देह नहीं कि यह पुस्तक संस्कृत साहित्य की आधुनिक रचनाओं में अपना एक विशिष्ट स्थान प्राप्त करेगी।

—राधाकृष्ण गोस्वामी

अनुक्रमणिका

पृष्ठम्

भूमिका

निर्बेदनम्

प्रथमः सर्गः

१—१३

द्वितीयः सर्गः

१४—२५

तृतीयः सर्गः

२६—३८

चतुर्थः सर्गः

३९—५२

पञ्चमः सर्गः

५३—६७

षष्ठः सर्गः

६८—८५

सप्तमः सर्गः

८६—१०१

कविपरिचयः

१०२—१०४

भूमिका

महदिदं प्रमोदस्य, सौभाग्यस्य, गौरवस्य चास्पदं यत् सम्प्रति
गोर्वाणवाण्या विलक्षणेऽपूर्वे चास्मिन् काव्यमये वाङ्मये कविधरः
'साहिस्थाचार्यादिविरुदावलि-विभूषितः' श्री बलभद्रप्रसादशास्त्रिमहोदये
विरचितं 'चक्रव्यूहम्' त्यभिधेयं सरसं, मनोरममभिनवञ्च काव्यं सुतरां
प्रकाशतेतराम् । महाभारतात् संगृहीत्वे प्रख्याते प्राचीने चास्मिन्
चक्रव्यूहस्येतिवृत्ते, स्वकीयामनन्यसामान्यां 'नवनवोन्मेषशालिनी'
प्रतिभां संयोज्य, सप्तभिश्च सर्गेस्तदितिवृत्तं संविभज्य, चतुश्शतीतो-
ऽप्यधिकैर्मनोहरैः प्रायो निरवद्यैश्च पद्यैः कविरिदं काव्यं निबबन्धेति
कस्य सचेतसो न मोमुद्यतेतरां चेतः ? अस्मिन् विषये कवेरेव
सूक्तिरियं नितरां सञ्जाघटीति—

“नारायणीं नवरसां विमलामुदारां, भक्ति विधाय निजमानस-राजहंसौम्
सारस्वतं पद्मसरोजरजो निधाय, प्रज्ञापदे कविरिदं निबबन्ध काव्यम् ॥”

काव्येऽस्मिन् भाषा सरसा, सरला, प्रवाहवाहिनी, प्रसादगुण
शालिनी च । विषयप्रतिपादनमपि प्राञ्जलं, व्यवस्थितं, हृदयङ्गमञ्च
धरीवर्तते । वर्ष्यविषयानुरूपमेव भाषाभिव्यञ्जनपद्धतिरपि नूतनं
किमपि विलक्षणं सोष्ठवमवगाहते । सा कवेरस्य कमप्यनन्यसाधारणं
प्रतिभाविशेषं परिस्फोरयन्ती, क्वचित् सरला, मनोहारिणी, प्रसाद-
गुणगुम्फिता च, अन्यत्र प्रौढा, श्लिष्टपदान्विता, सुतरामोजस्विनी च,
अपरत्र सान्द्रमधुरां चमत्कृतिमादधती प्रसन्नगम्भीरा च, कुत्रचित्
'सञ्जीतमयी रसभावमाधुरीधुरीणा' करुणरससमन्विता च । तस्मात्
काव्यमिदं सर्वथा विलक्षणमपूर्वञ्च सञ्जातमिति निश्चप्रचम् ।

वृथाशब्दाडम्बरः काव्येऽस्मिन् न कुत्रापि समादृतः । विषय
प्रतिपादनप्रवाहेण, यद्यप्यनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः स्वत एव समायाता-

स्तथापि तेऽपृथग्यत्ननिवर्त्यत्वाद् रचनायाः कामपि सुषमामेवाविष्कुर्वन्ति,
तथाहि—

“पादारविन्दमकरन्दमवाप्य यस्या, मन्दोऽप्यलङ्कृत-कवित्वमपैति-सद्यः ।
मन्दस्मितेन शरदिन्दुमुखेन कान्तां, वाग्देवतां हृदि यतामिह तां स्मरामि”
(पृष्ठ एक)

“आचार्य—चन्द्रानन-चारु-चन्द्रिका, महीयसी शान्त - सरस्वती समा ।
गीरन्तरालोपगता महीपतेश्चिन्तातपं शीतलतामनैषीत् ॥” (पृ० २१)

“मुखलीन - खलीन - शृङ्खलानिहितै मञ्जुलरञ्जुभिर्हयाः ।
अचिरांशुविलासवल्लरी लसदम्भोदशिशुश्रियं दधुः ॥” (पृ० ४१)
रथं पृथापोत्रमथाधिरुह्य तं, प्रथान्तमालोक्य दिवोकसोऽम्बरे ।
अमन्दमन्दारमरन्दमाधुरी-मनोहरै र्मात्यवरैरवाकिरन् ॥ (पृ० ५५)

“काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म” इति काव्यप्रकाशस्य
प्रारम्भे मम्मटाचार्याणामभिमतम् । चक्रव्यूहाख्येऽस्मिन् काव्ये सर्वत्र
सहृदयहृदयसंस्पर्शि, सजीवं, संश्लिष्टञ्च वर्णनस्य वैचित्र्यं, बिम्बग्राहि
वैशिष्ट्यञ्च दरीद्श्यते । प्रायः समेष्वपि सर्गेषु वर्णनानां तथाविधा
रमणीयता प्रत्यक्षं प्रतीयते । प्रसङ्गेऽस्मिन् यद्यपि सम्पूर्णमेव काव्य
निदर्शनं, तथापि चतुर्थः सर्गः, पञ्चमः सर्गश्च कोविदैः सूक्ष्मेक्षिकया
समीक्षणीयः । अस्मिन् सर्ग-द्वये मत्स्येन्द्रसुताया उत्तरायाः, काव्यनाय-
कस्याभिमन्योश्च युद्धे प्रयाणाय समयोचितं प्रसाधनं कवेरस्य
रूपनिरूपणचातुरीं, लोकोत्तरञ्च तच्चित्रनिर्माणकौशलं सुस्फुटमभि-
व्यनक्ति, तथाहि—

“अन्तःपुराचार - कुलागतानि,
विहाय रत्नाभरणानि सद्यः ।

अवालसत्त्वोत्कषणान्यधासी —

दङ्गेषु लोहावरणानि बालां ॥” (पृ० ४०) ।

“रेजे लसन्मणि-किरीटतलेऽर्धमग्नः,

पृष्ठे गतो वरमुखान्निचयोऽलकानाम् ।

घर्माशुना च युगपच्छशिना गृहीतो,

भीत्याकुलः परिपतस्त्रिव सैहिकेयः ॥” पृ० ४० ।

“घनुः करे धैर्यधनस्य रेजे,

द्विषां विधाताय समुद्यमानम् ।

निपातनात् प्रागश्चनेः समन्ताद्,

विद्यल्लतामण्डलमेघमानम् ॥” (पृ० ५४) ।

“अघोमुखोभूय पिपासया रिपोः,

प्रतीक्षमाणं रुधिरं रणाजिरे ।

यमस्य जिह्वैव कराल-दर्शनं,

कृपाणमातङ्कितमण्डलं बभौ ॥” पृ० ५४ इत्यादि

यत्र तत्र सम्वादानां संयोजनापि कामपि कमनीयतामावहति ।
संवादेषु च यथाप्रसङ्गं दार्शनिकसिद्धान्तानां समन्वयोऽपि तेषां गभीरत्व-
मोचित्यञ्च प्रकटीकरोति तेषां प्रभविष्णुता च शतशोऽभिवर्धते ।

स्वकीयया प्रौढयाऽनल्पया च कल्पनया प्रसङ्गोपात्तानां विविधानां
पात्राणां देश, कालं, परिस्थितिञ्च सम्यक्तया सविभाव्य, तेषां विचित्रान्
भावावेगान्, क्षणे क्षणे च नवीनतामादधानस्य मनसो दशां, गभीराञ्च
विचार-परम्परां निजेनाप्रतिमेन प्रातिभेन ‘चक्षुषा’* प्रत्यक्षीकृत्य,
तेषु तेषु प्र-ङ्गेष्वेषां संवादानां यामपूर्वा संविदं, यादृशीं वा ‘विन्यास-
विशेष-भव्यतां’† कवेरस्य विचक्षणाशेषुषी ग्रथ्नाति, तादृशी तु रस-

* आचार्यमहिमभट्टः कवेः प्रतिभां ‘भगवतस्तृतीयं चक्षु’ रिति कथयति-

“सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्तिनः ॥”

‡ “यानेव शब्दान् वयमालपामो, यानेव चार्यान् वयमुल्लिखामः ।

तैरेव विन्यासविशेषभव्यैः सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥”

इति ‘शिवलीलाणवे’ (१।१३) महाकाव्ये श्री नीलकण्ठदीक्षितः ।

सिद्धान् प्रसिद्धवाग्विभवान् कालिदासादीन् कविकुलशिरोमणीन् विहाय प्रायोऽन्यत्र दुर्लभैव प्रतिभासते । विस्तरभिया स्थालीपुलाक-न्यायेन कानिचिन्मनोहरणि निदर्शनान्यत्र समासेनोदाहरामः । द्वितीये सर्गे निशायां विषोदन्नङ्गाविप-द्वितीयो दुर्गोधन आचार्यस्य समीपं गत्वा स्वकीयस्य संवादस्योपक्रमे प्राह :-

“गुरो ! जगन्मण्डित-कीर्तिकौमुदीकलाधरे ज्ञान - पथ - प्रकाशके ।
उदीयमाने त्वयि कौरवाम्बरे, कथं नु मार्गस्तिमिरायते मम ॥”

अस्मिन् पद्ये कौरवेऽवम्बरत्वं, गुरो च ज्ञानपथप्रकाशकत्वात् कलाधरत्वं समारोप्य, तस्मिन्नुदीयमानेऽपि स्वविजयमार्गस्य यत्तिमिरा-च्छन्नत्वं तदतीव-विस्मयावहमिति ध्वनिः परम्परितरूपकस्यास्य कामपि सुषमामाविष्करोतीति नातितिरोहितं मतिमताम् । अत्र ‘कलाधर’ इति पदमाचार्यस्य प्रख्यातं रणकलायां यत् कौशलं तदपि लक्ष्यीकरोतीति दर-मुकलितलोचनं विभावयन्तु सहृदयाः ।

अस्मिन्नेव संवादेऽन्यस्मिन् पद्यत्रये सुयोधनः प्रथमं देवदुर्विपाकात् तपनात्यये निदाघतापस्येव, भीष्म-पितामह-प्रतापस्य शमममिधाय सम्प्रति बलाघिनायपदमलङ्कृतो द्रोणाचार्यस्य केवलं वैरिवल-प्रतीक्षणं न सम्यग् यतो “विवर्धमानो रिपुरोगी कृतोद्यमैरपि शान्तिं नाप्नुतः ।” इति प्रतिपादयन् सर्वस्यापि कौरवाणां सैन्यसम्भारस्य, सहोदराणां समूह-स्य, कर्णसदृशानां सुहृज्जनानां साहाय्यस्य, स्वयमाचार्यद्रोणसमानानां युद्ध-विशारदानां सेनापत्यस्यापि निष्फलतां व्यर्थताञ्च निर्दिशति :-

“त्वयाघिनायेन सहोदराणां, शतेन दुःशासनसञ्चितेन ।

बलेन, कर्णेन सुहृज्जनेनाप्यलं जितेनैव बृहन्नलेन ॥”

† ‘ध्वन्यालोकस्य’ तृतीय उद्धोते श्रीमदाचार्यानन्दवर्धनः प्राह -

वाच्यालङ्कारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशानुगमे सति ।

प्रायेणैव परां छायां बिभ्रलक्ष्ये निरीक्ष्यते ॥ (३/३७)

अत्राजुंनस्य 'बृहन्नल' पदेनाभिधानं सर्वेषामपि तस्मात्पराजयस्य महदनौचित्यं लज्जास्पदताञ्चाभिव्यनक्ति । समेषामप्येषां सुयोधन-वचसामेकमात्रं प्रधानं लक्ष्यं गुरुं द्रोणाचार्यं यथाकथञ्चिदपि समुत्तेजितं विधाय, पाण्डवानां समुच्छेदाय तेषां समुद्योजनमिति तु सर्वथा स्पष्टमेव ।

विस्तृतायां स्वकीयायां वक्तृतायां द्रोणाचार्यस्त कीरवेश्वर-
'मुत्पथे रत' मूधेवातङ्कितलक्षानुसन्धाय (१/१०), पूर्वं सर्वस्वमपि युद्ध-
एव पणोकृत्य,* साम्प्रतञ्च भटम्मन्यस्य तस्य शुचाभिभूतत्वं सर्वथैवा-
साम्प्रतमित्यभिव्यञ्जयन्, सर्वप्रथमं तान् गुणान्, ततश्च कांश्चित्तान्-
अवगुणानप्युल्लिखति, यानाश्रित्य क्रमशः कश्चिदपि नृपः सुचिरं यशो-
ऽपयशश्च^० तनोति । अत्र प्रसङ्गतो मुद्रालङ्कारविधया समागतानि
कतिपयपात्राणां कानिचिदभिधानान्यपि सचेतसां चेतश्चमत्कुर्वन्ति,
तद् यथा-'अजात-शत्रु' जनतानुरक्तम् (१३ पद्यम्), 'किमुत्सहेताप्तुमसौ
धनं जयम्' (१४ प०), 'न कूटनौतो न कुले विराजते' (१५ प०),

* "समर्थितेऽप्यार्यजनैः प्रसङ्गे, विवेकभावेन पृथासुतानाम् ।

न दातुमीहेऽन्धसुतो, धरायाः सूच्यग्रमप्येष विना रणेन ।"

-(प्रथमः सर्गः, ३० पद्यम्) ।

† "राजन् ! न शोचन्ति भटा रणाजिरे, विधायवाणैरभिषेकसत्क्रियाम् ।

असूनलाभं, विजयं, पराजयं, महापदं वा परितो महापदम् ॥"

---(द्वितीयः सर्गः, ११ पद्यम्) ।

† "सदा शरण्याः शरणागतानां, प्रजाजनानां प्रियदर्शनो यः ।

महान्तको यः समरे रिपूणां, नृपो यशोऽसौ सुचिरं तनोति ।"

(द्वितीयः सर्गः, ११ पद्यम्) ।

° "दुराग्रह-द्रोह-रतोऽपि दुर्जयो, नरोऽप्यकुर्वन् पुष्पाथमात्मनः ।

पराश्रयान्नुप्तविवेकसम्पदः, किमुत्सहेताप्तुमसौ धनं जयम् ॥"

(वही, १४ पद्यम्) ।

बलप्रकर्षैः सहदेवदत्तं जयन्ति ते दुर्जययोधनानि' ॐ (१६ पद्यम्) ।
अप्रत्यक्षतया पाण्डवान् प्रशसन्, कौरवेष्वरस्य दुरवस्थेयं तस्यैवापृच्छाथ-
स्य 'पराश्रयाल्लुप्त-विवेकसम्पदश्च' (२।१४) परिणाम इति सूचयन्
मुद्रालङ्कारोऽयं सर्वथा सार्थकतां साभिप्रायताव्वाधत्ते । अनेन च गुरोर्गिरां
गरीयस्त्वमपि स्फुटीभवति । उपसंहारे चाचार्यप्रवरो व्यामूढं राजानं
सान्त्वयन् समयोचितं गम्भीरया गिरा प्राह :-

“अलं भयेनाद्य पृथासुतेभ्योऽप्यलं बलेनापि सहोदराणाम् ।

अलं करिष्णुः समराभिषेकं द्रोणो यदा जीवति जीवनाथ ॥”

(२।२३)

अपिच, “यदि द्विषामद्य वधाय सन्निधौ, मम त्वमागाः” इत्यभिलक्ष्य
'चक्रव्यूह'-संविधानं प्रतिशुश्राव ।

“विधाय कूटं किल चक्रमन्तव्यूहं विशालं बलिनामभेद्यम् ।

कुर्वे विदग्धानपि दर्पदग्धान्, पाण्डोः सुतान् वै शलभानिवाग्नी ॥”

एवंविधे संविधानके द्रोणाचार्यस्य 'चक्रव्यूह'-विधानाय प्रतिश्रुतिः
सहजा स्वाभाविकी च प्रतीयते । अस्य खण्डकाव्यस्य प्रथमे सर्गे महा-
भारतस्य प्राञ्जिकीं कथां मंक्षेपेण कथयन्, कविश्चक्रव्यूहसंविधानस्या-
स्य पृष्ठभूमिमेवारचयति स्मेति प्रतिभाति ।

तृतीयसर्गस्य प्रारम्भे यदा पाण्डवानामनीके चक्रव्यूहभेदनाभिज्ञं
कमपि वीरमलभमानो युधिष्ठिरो निराशो विच्छाद्यभूतवदनश्चावतस्थौ,
तदा 'धर्मद्विषां दुरभिसन्धिनदप्रवाहेऽजातशत्रोः सम्मानपोतमसहायं
मज्जन्तमवलोक्य, तं समुद्धरिष्यन्निव सहसाभिमन्युनरेन्द्रसदनं' प्रविशेत्
(३।५) । आत्मनश्च चक्रव्यूहभेदनस्याभिज्ञतां जन्मजातामेव प्रकटय्य
तद्विध्वंसनस्यानुमतिं प्रार्थयामास । एकाकिनं सुकुमारं षोडशवर्षदेशीयं,
कुलस्य बीजं, वशवर्धनं कुमारं कथमप्यरातिर्बलिं विधातुमनीहमाने

ॐ अत्र भीमपराक्रमं भीमं कथं विस्मृतवान्, कविरिति बहुशोऽपि
चिन्तयन् विभावयामि ।

धर्मराजे बालोऽप्यबालसत्त्वोऽयं महावीरोऽभिमन्युर्यज्जगाद, तत्तस्य लोकोत्तरशीयंस्थैव योग्यमिति विदांकुर्वन्तु विद्वान्सः । तथाहि :—

“मृत्युर्यदा कवलत्यरिमित्रवन्धून्, व्यादायकालविकरालमुखं समन्तत् ।
हित्वा विमोहमयशस्करमाह्वान्ते, चेया तदा बुधवरैरसुभिः सुकीर्तिः ॥”
“भीत्या रिपोरपगतोऽपि नरो यदेह, गेहेऽपि कालकवलीभविता अणेन ।
खद्योतवद्धृतिमता वपुषा तदानीं, खद्योतमेव सुयशोऽज्यंमजर्यंमाजो ॥”
“जागति मृत्युरिह जन्मवतां सदैव, ज्ञात्वा जगज्जलजपत्रपतत्पयोवल् ।
स्निह्यन् नगौरवपुषे यशसि प्रमोहात्, को नाम गौरवपुषे स्पृहयेदनजः ॥”
“देशो यदा विजयगर्व-समुद्धतेन, केनापि दुर्णयपरेण पराजितः स्यात् ।
वीराभवन्ति जननीमवलोक्य दीनां, किं व्यापृता विचरणे च रणे रणे न ॥”

एवं चक्रव्यूहविध्वंसनाय सोमद्रं सर्वथैव सन्नद्धं दर्शं दर्शं,
‘दलितरिपुमदीयाञ्च स्वीयायां गदायामुग्रां दृष्टिं पातयन्’ । द्विषां
निकारांश्च बहुशः स्मारं स्मरं, तद्यथा, पाण्डववध्वा द्रुपदजाया
अलकेषु धृत्वा सम्पूर्णां सभामभिनयनं, गुरूणां निचये च तां दीनवदनाम-
वलोक्य कर्णस्य दत्ततालं प्रहसनं, सभायाञ्च तस्या वसनापहरणं,
तादृशीञ्चान्यामपि निकारपरम्परां ध्यायं ध्यायं भीमस्तावद् यद्भीम-
सदृशमेवावोचत्तात् सर्वथा साम्प्रतमेव प्रतिभाति :—

“हिडम्ब-किर्वीरवकावलीढा, रक्तानुरक्ता किल कीचकानाम् ।
गदामदीया कुर्वंशजानां, चुचुम्बिषन्तीव पुनः शिरांसि ।”
तथा च तस्य वचं स उपसंहारोऽपि युक्तियुक्त एव —

“गदाभिघातेन मयामहाजो हते द्विषत्कूटकलाप-चक्रे ।
निमित्तमात्रं भविता सुभद्रासूनुः कुरूणाभिमान-भङ्गे ॥”
“कोदण्डकोट्या कटकं कुरूणां व्यूहं गुरूणां कपटोपनीतम् ।
मातुं मयासाकमथान्यवीरैः सोमद्रमाज्ञापय तात ! यातुम् ॥”

एवं भयमलिनमुखाद् धर्मराजात् कथमप्यनुज्ञां लब्ध्वा, कौरवाणां
गौरवस्य प्रतीकं चक्रव्यूहं विध्वंसयितुं यदा सुभद्रासूनुरभिमन्युर्वीरताया

उच्चतमांकोटिमाटीकमानः समरभूमिमाचक्राम, तदा द्विषां सेना तम-
वलोक्य विविध पराममर्श, तथाहि :—

“शौर्यप्रभाचिततनुः किमु कार्तिकेयः, किम्वागतोरविरथं धरणीतलेऽस्मिन्,
आस्फारयन् धनुरगान्मदनोऽथवा किं, सेना द्विषां तमवलोक्य पराममर्श ॥”

अत्र भेदस्यानुक्ती संशयात्मकः ससंदेहालङ्कारः* कामपि चारुता-
माविष्करोति । नायकस्य लोकोत्तरशौर्यं समन्वितत्वात्, तस्मिन् देव-
सेनापतेः कार्तिकेयस्य. तेजस्वितातिशयस्याधिष्ठानत्वाद्, धरणीतल-
समागतस्यरवे वा, अतिशयसौन्दर्यशालित्वाच्च स्वीयं धनुरास्फालयतो
मदनस्य वा, सशयस्तु युक्तियुक्त एव । तथाविधोऽप्यपूर्वोऽयं महावीर-
स्तत्क्षणमेव महता लाघवेन तच्चक्रव्यूहं विवेश -

“सद्यो निकृत्यघनुरस्य शरैरमोघैः, कृत्वा जयद्रथमसौ विरथं बलेन ।
भित्त्वावरोधमरिणा विहित विवेश, व्यूहे यथा हरिवरो निकरे द्विपानाम्”

—[५।१३]

अत्रेदं ध्येयं यदेष स एव जयद्रथग्रासीत्, द्वारि स्थितं शम्भो वर-
प्रसादादपूर्वया शक्त्या समन्वित, यं बहुशः प्रयतमाना अपि महाबलाः
पाण्डुसुता लङ्घयितुं न शेकिरे । “हरिवरो यथा द्विपानां निकरे विवेश”
इत्युपमाप्यत्र प्रसङ्गोचिता चारुतामावहतीति तु सुस्पष्टमेव ।

तस्मिन् व्यूहे प्रविश्य कुमारेणाभिमन्युना लोकोत्तरं यथा
पराक्रान्तं, यथा च स समरभूमौ प्रसिद्धान् महारथिनोऽदनेकशः पराजि-
तवान्, तत्सर्वन्तु मूल एवं निभालयन्तु सहृदयाः । दिङ्मात्रं दर्शयितुं
निष्कर्षरूपेण केवलमेकमेव निरवद्यं पद्यमत्रोद्दिश्यते—

“विस्फारं घनुषः शर-प्रहरणं विष्वक्सरीसर्पणम्,

सम्पातं रथिनामधीरकरिणां, व्यूहेऽसकृद् बहणम् ।

प्रेतामृकमरितः प्रवाहपततामूद्ध्येषणं वाजिनाम्,

नाज्ञासीदरिबाहिनी विशसिताऽऽजो लाघवेनाजुने ॥” (५/५३)

* ससन्देहेस्तु भेदोक्ती तदनुक्ती च संशयः” काव्यप्रकाशः दशमस्कन्दासः

ततश्च यदा 'व्यूहे कृतेऽपि निजशक्तिमधः पतन्तीमवलोक्य'
[६/२] कुरुणां नृपति भीतो विचारमूढश्च संजातो यदा च अन्ये
मंहारथिवरैः सह मन्त्रिणां तस्मिन्नेकाकिन्यपि महावीरे महारथिनां,
युगपदाक्रमणं निर्धारितमभूत् (६।३), तदा तादृशमधम्वं कुकृत्य-
मनुमोदयन्ती 'गुरोधवलिता कीर्तिः सहसा लज्जानतेन शिरसा
कलङ्कपङ्के पगात्' [६/३] इति कविर्युक्तिसम्मतमोत्रोत्प्रेक्षते ।
तेषामाततायिनामेतादृशं क्रूरं दुराचरणमनुसन्धाय :—

“दिशोऽरुदन् नादकराऽभवद् द्यौर्वायुर्न वातिस्म, घरा चकम्पे”
[६/६] प्रकृतेरेतादृशमेव वर्णनमस्मिन् काव्येऽन्यत्रापि दृश्यते, यथा-
“ताराङ्कितं निखिलमाभरणं विहाय, सा शर्वरीव मृमुचे तुहिनाश्रु-
विन्दून्” [पृ० २२] तथा “पश्यन्ननीतिमनिशं निजवंशजानां, भीतः
कलङ्ककलुषादवशं मृगाङ्कः, प्राचेतसीं विलयनार्थमिव प्रयाति” (पृ०
२३) इति । एवविधेवर्णने बाह्यप्रकृते र्मानवीयान्तः प्रकृतेश्च मनोरमं
तादात्म्यं सागञ्जस्यञ्च निर्दिश्यते, ततश्च मर्मस्पृकसंवेदनामादधाना
भानवीयभावैरनुभावैश्च सक्रियमनुरञ्जिता प्रकृतिरपि विविधाभिः
भङ्गिमाभिनिजां सहानुभूतिमावेदयन्ती सजीवेव सप्राणेव च प्रतीयते ।
अन्यत्रास्मिन्नेव काव्येऽन्यविधं वर्णनमप्युपलभ्यत एव ।
ततश्च-

“तेषामधर्मरण-कौशल-दुर्मदानां, मध्येगतो विजयसूनुवरस्तदानीमू
वर्षाधनैः परिवृतः सहसा निशायां कान्तप्रभो नभसि चन्द्र इवाधिरेजे ॥”
अस्मिन्पद्येऽवसरानुकूलमुपमायाः सौन्दर्यं दर्शनीयमेव सवृत्तम् ।

मनस्विजनगहितं दुष्कृत्यं त्रिधातुमुद्यतान् सर्वानपि धिक्कृत्य
गुरुद्रोणाचार्यं, मिहिरात्मजं कर्णं, द्रोणपुत्रं गौतमात्मजञ्चाश्वत्थामान्
कृपाचार्यञ्चाभिलक्ष्य य आक्षेपाः कुमारैः सामिप्रायं समाक्षिप्तास्ते
निरन्तरं सहृदयानां मनांसि रञ्जयन्ति, तथाहि—

“वंशे प्रसूय विमलेऽपि गुरो! द्विजानां, यत्क्षेत्रधर्ममनुसृत्य गुरुत्वमाप ।
लन्नेष्यतो निखिलमद्य कलङ्कपङ्कं धिक्तेऽप्यधर्मचरितैरुदरम्भस्त्वम्”

“धर्मो न जातिरिह गोत्रकुलप्रसूति, नैवं प्रभावयति तात ! यथा कुसङ्गः ।
 अन्धात्मजाननुसरन् मिहिरात्मजस्त्वमङ्गाधिधिपोऽपि यदभूर्ननु कर्णशेषः ॥”
 “दत्तेन तण्डुलकणेन जिजीविषन् यो, राज्ञां गृहेषु धनदानदयाभिपुष्टः ।
 तद् द्रोणपुत्र ! विशुनत्वमयुज्यतैव, बाल्यात् त्वया बलिभूजारिभूजान्तराले ॥”
 “पापग्रहैः सह बुधस्य तु पापरूपं, शास्त्रे श्रुतं, परमिहाप्यवलोकितं च ।
 यद् गीतमात्मज ! रणे किल तेऽपकृत्यमोजस्विनां विमलकीर्तिभृतामसह्यम् ॥”
 “सोऽहं कृपाकृपणतां विदधन् कृप! त्वां, संरुणे नयामि विशिखैर्यम-साहचर्यम् ।
 नूनं शरेण मरणं शरजन्मनस्ते, संयोग एष भविता जनकोतुकाय ॥”
 समेष्वप्येषु पक्षेषु परिकरालङ्कारस्यच्छटा † दर्शनीया हृदयङ्गमा च वर्तन्ते ।

अन्ते च,

“निरस्त्रमाजो परिपन्थिभिस्तदा, क्षताङ्गमुग्रैः प्रहरद्भिन्नायुधान् ।
 विलोक्य वीरं विवशा दिवौकसः, शुचाश्रुविन्दून् मुमुचुर्मुहुर्मुहुः ॥”

अपि च,

‘शिलीमुखैरापतितैः समन्ततो मघी प्रफुल्लः स पलाशवद् बभौ’
 (६।५४). सहसा चाङ्गपातिनीं दुःशासनदारकस्य गदां सोढुमश्वनुवन्
 ‘पपात विश्रान्तुमना इव क्षण, धरातले मातुरिवाङ्क एव सः’ (६।६६)
 एवञ्च ‘यशः प्रणीतेन पथा दिवौकसामसौ पदातिः पदवीमुपाददौ’
 (६।६८) । एषु पक्षेषु किलोपमाविरोधाभासादीनामलंकाराणां रामणी-
 यकन्तु सहृदयसंवेद्यमेवेति विस्तराद् विरम्यते ।

अस्य पठस्य सर्गस्य प्रारम्भे चतुर्थे †† पक्षे भविष्यति सम्पत्स्य-

† “विशेषणंयंत साकूर्तरुक्तिः परिकरस्तु सः” -- काव्य प्रकाशः
 दशम उल्लासः,

†† “द्वन्द्वाहवादपगतैः किलकातरत्वात्,
 क्रूरैर्विचारकुटिलैर्यदकारि कृत्यम् ।

कालेन चाप जगतामितिहासपृष्ठे,

चीनस्य तद् दुरभिसन्धिभिरेव साम्यम् ॥” (६।४) ।

-मानां घटनां लक्ष्यीकृत्य, कविना क्रूरैराततायिभिः कृतानां दुरभिसन्धीनां चीनदेशस्यापकृत्यैः सह यत् साम्यं निर्दिष्टं, तन्नूनं प्राचीनाभि गौरव-गाथाभिः सह सामयिकस्य जीवन-याथाथ्यस्य संयोजनाया एव फलम् । अर्वाचीने भारतवर्षचीनयो युद्धेयथा 'भारतीयवीरा हिमाच्छादित-पर्वतेषु दुर्गमदरीकन्दरेषु च रिपोः कूटकृतं व्यूहं वभञ्जुस्तेषां तच्छीयं भुवनेऽद्वितीयमासीत्', तदेव चास्य चक्रव्यूहाख्य-काव्य-प्रादुर्भावस्य प्रेरणायाः स्रोतः' इति कवेर्निवेदनम् । तथा चैवंविध संविधानकं प्राचीन गाथाया नव्यस्य भव्यस्य चाभिनवव्याख्यानस्य दिशमुद्घाटयत् प्रसङ्गेऽस्मिन् सर्वथा सामञ्जस्यमेवावहतीति निश्चप्रचम् ।

काव्येऽस्मिन्नायकस्याभिमन्यो र्या संवादचतुष्टयी यथावसरं संयोजिता वाभासते, तस्यां तृतीये सर्गे धर्मराजेन सह, षष्ठे सर्गे त्वेकैकशः समरे पराजिते दुर्बोधन-द्रोणाचार्य-कर्ण-द्रोणपुत्र-कृपाचार्यैश्च सार्धं संवादद्वयमुपरि दिग्दर्शनदिशा समीक्षितम् । चतुर्थे सर्गे प्रियतमयोत्तरया साक, षष्ठे च सर्गे आसन्न-वीरगते विक्षतस्य तस्य सहसाऽऽकाशमुद्वीक्ष्य तत्र चादृश्यैरपि दृष्टिपथस्थितैरिव प्रत्यक्षीकृतैर्गुरुभिः सममन्यदपि संवादद्वयं दरीदृश्यते ।

एषु प्रत्येकं संवादो निजां कामपि प्रौढि. स्वोपज्ञञ्च किमपि वैशिष्ट्यं संविभति' । उत्तरोत्तरञ्चापूर्वस्य महावीरस्यास्य नायकस्य विविधानां गुणगणानां गरिमाण, लोकोत्तरं शौर्यं, भव्यां विचारपरम्परामुदात्ताञ्चाचारपद्धतिं प्रकाशयति । यद्यपि सर्वेऽपीमे संवादा अतीव मनोहरास्तथापि गुरुन्नभसि प्रत्यक्षीकृत्य, तांश्च प्रत्येकं सम्बोद्ध्यान्तिमो यः संवादः संयोजितः, स त्वतीव मर्मसंस्पर्शीति सहृदया एवात्र प्रमाणम् ।

चतुर्थे सर्गेऽस्य खण्डकाव्यस्य नायिका मत्स्येन्द्र-दुहितोत्तरा गुरु-द्रोणाचार्यविरचित चक्रव्यूहं संहर्तुं मरिचित्रमाहर्तुंञ्च स्वप्रियतमस्याभि-मन्यो रणाभियानं कर्णपरम्पराभिः संश्रुत्य परित स्फुरन्तीमृत्लासराशि-मनुभवन्ती, कुरुणां कपटे चास्मिन्मर्मप्रकर्षमादधाना, विस्मयातिश-

यस्य सजीवा पुत्तलीव युद्धाय सन्नद्धा, साक्षात् 'पञ्चेषुवामा' रतिरिव दृग्गोचरीभवति, तथाहि—

“निधाय चित्ते चरणौ मुरारेराधाय धीरा धनुराहवाय ।

मन्येऽभिरामा युधि यातुकामा, पञ्चेषु-वामा सहसाऽऽजगाम ॥” (४/८)
तदा तस्या या शोभाऽऽविरासीत्, सा तु पदेष्वेषु यत् किञ्चदभिव्यञ्जिता, सद्यः सहृदयानां मानस पुरस्करोति—

“कोपारुणं मुखमचञ्चलचारुनेत्रमालोलकुण्डललसन्मकरं तदीयम् :

ग्रीष्मातपे विकचमन्तरितद्विरेफमासन्नपत्रमरविन्दमिवाधिरेजे ॥”
अनयोः पद्ययोस्तु प्रेक्षोपमयोश्चारुता मनोहरेण रसानुकूलेन चानुप्रासालङ्कारेण समन्विता, भावाभिव्यक्तेः कामपि प्रोढतां भव्यताञ्च प्रादुर्भावयति ।

तदा तयोयं संवादो निष्पन्नः, स तु सर्वेभ्योऽपि विलक्षण एव, यतस्तस्मिन् भारतीय-वीराङ्गनानां नाना चिरन्तनाश्चादर्शाः सुस्फुटं प्रतिबिम्बिता भवन्ति, तथाहि—

“वीराङ्गना वीरमुदारभावात् समचंयन्ती पतिमादरेण ।

संप्रेष्य रक्षार्थमथार्यभूमेनारीत्वमार्या समलङ्करोति ॥” (४/१६) ।

“लतेव वृक्षं वनिता विलासे, सुखाश्रिताऽऽपत्तिमहान्धवाते ।

समागते मञ्जुलबाहुवल्गुरीबलान्वितं वै पुरुषं करोति ॥” (४/२१)

“ज्योत्स्ना मृगाङ्कं, दिवसं निशेव, छाया यथा बिम्बमनुप्रयाति ।

तथा विलासे च विषादकाले भर्तारमार्या ललनाऽनुयाति ॥” (४/२३)
अस्मिन् प्रसङ्गेऽभिमन्योर्वचांस्यपि कामप्यूर्जस्वितामादधति तथाहि—

“को नाम तं जेतुमिहोत्सहेत, को नाम तत्कीर्तिमधोनेत ।

यस्याङ्गनाप्यत्र भवाङ्गनेव, रणे रिपून् धर्षयितुं प्रशक्ता ॥” (४/२८)

“धनुर्धरास्ते धरणीतलेस्मिन्, धन्या मनोभिः सुमनोभरैश्च ।

येषामुदारा भुवनेषु दारा अर्चन्ति भालं युधि यान-काले ॥” (४/३०)

“महीयसी भूमिरहो जगत्यां, गरीयसी वै जननी, यदीये ।

अङ्के समुद्भूय नरा अरीणामलं विनाशाय विनाशमेण ॥” (४/३२)

अन्यत्रापि काव्येऽस्मिन् राष्ट्रीयताया उदात्ततमा भावना विराजते ।
तथाहि, तृतीये सर्गेऽभिमन्योः संवादे—

“जगज्जयो जन्मनि जन्मनि स्यात्, कीर्तिः कलामातनुते न तेन ।
अनीतिमन्तं नयता यमान्तं, यथा प्रजामुन्नयता नृपेण ॥” (३/१६)

“प्रजापथेऽनर्थमथाचरन्तं, चरित्रमार्थं विनिपातयन्तम् ।

तमुद्धतं राष्ट्रमधोनयन्तमुपेक्ष्य को नाम सुखेन शेते ॥” (३/१७)

“किमत्र चित्रं यदि नाम दुर्जयं, जयत्यसौ धैर्यबलेन वैरिणम् ।

त्रिवर्गमुन्नेतुमना नराधिपो, यदाऽसुभिलोक-हिताय कल्पते ॥” (३/१८)
एवमेव प्रथमे सर्गे धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तौ—

“अन्यायधर्मेण जनप्रतिष्ठा, प्रवञ्चिता यत्र, विमानिता स्यात् ।

तत्रोपचीयेत कथं मदन्वैर्नृपैर्धरायां चिरलोकशान्तिः ॥” (१/३६)

तथा—

“सभासु यत्र प्रसभं कदर्या हरन्तु लज्जामबलाजनानाम् ।

समक्षमेव प्रतिकारशून्यं, क्षात्रन्तु पश्येदुदरम्भरित्वम् ॥” (१/३७)

“अदूरदर्शीनि भवन्ति राज्ञां कर्माणि वै लोकविनाशकानि ॥” (१/३८)

इत्यादिभिःश्लोकैरन्यायस्य परिणामोऽपि चास्तया निर्दिष्ट एव ।
अस्मादन्यायादेव वैरेण कषायितानां कुरुपाण्डवानां सर्वविनाशक तादृशं
महाभारतं संबभूव, यस्मिन् भारतवर्षस्यापारा शक्तिः ‘समृद्धिः’ प्रतिभा,
चिरसञ्चितानि च प्रज्ञान-मान-धनानि, सर्वाण्यपि निर्दयमाहुतीकृतानि ।
तस्माद् भारतीययुवजनान् सर्वविधान्याय - प्रतीकारार्थं सुदृढं समुद्यो-
जयता, तेषां मनस्यु स्वकर्तव्यं प्रति कामप्यपूर्वा स्फूर्ति, सततं-जागरूक-
ताञ्च समुद्बोधयताऽनेन काव्येन, स्वकीये निवेदने प्रकटीकृता कवेरि-
यमाशंसा सफलीभविष्यतीति मे विश्वासः—

“देशः समन्तात् कुटिल-प्रचारैराचारहीनैः परिवीक्षितोऽयम् ।

भूयात् कृतिर्मे जनचेतनार्थं, यूनामसौ चेतसि शङ्खनादः ॥”

अन्तिमे सप्तमे सर्गे प्रथममर्जुनस्य स्वबन्धुभिर्युधिष्ठिरभीमादिभिः सह
विकारमयस्ततः कारुणावरुणालयं केशवमुपेत्य सगद्गदं विलापमयोऽन्ते

च भगवतः श्रीकृष्णस्य तत्र समुपस्थितान् सर्वानर्जुनोत्तरा-युधिष्ठिरान् प्रति व्यामोहविध्वंसी तत्त्वज्ञानमयश्च संवादो निबद्धः ।

पाण्डवानामगाधमपरिमितञ्च कारुण्यमसह्याञ्च पीडामभिव्यञ्जयन्ती, समराद् विनिवर्तितस्य, हृदय-विदारकं, छद्मना सुतघातं निशम्य, क्षणमात्रं सम्पृच्छितस्य, नैजं भुवनविजयं समरे शत्रूविनाशनं, कठोरेण तपसाऽप्रतिमेन च भुजविक्रमेण प्रलयङ्करं शङ्करं सन्तोष्य समुपाजितं दुर्लभं पाशुपतमस्त्रमथ चात्मजेन दीपकेन विनाऽऽत्मनोऽन्धेन तमसावृतं सम्पूर्णं जीवनं सर्वथा निरर्थकं निष्फलमेवेति वारम्बारं विभावयतो, विश्वविजयिनोऽरिन्दमस्यार्जुनस्य पूर्णतया संक्षुब्धां मनसोऽवस्थां प्रकाशयन्ती, पतिघातप्रभवे दुस्तरशोकसागरे निमज्जिताया मध्वरेऽचरणयो निपत्य, कुररीबद्विलपन्त्या उत्तराया वज्रहृदयमपि विदलनक्षमामसहायामश्नुदां कातराञ्च दुर्दशां निर्दिशन्तीयं संवादद्वयी ललित-ललितैः सरलैर्मधुरैश्च पदैर्निबद्धया, प्रोढया च भावानामभिव्यक्त्या समेषामपि सचेतसां चेतांसि करुणरसस्य गभीरे प्रवाह आप्लावयन्तीव सर्वानपि पूर्व-संयोजितान् संवादानतिशेत् इति तु निर्विवादमेव दिङ् मात्रप्रदर्शनदिशा कानिचिन्मतोरमाणि निदर्शनान्यत्र दीयन्ते ।

“धिगसून् प्रति मो मीदृशं भवतो भौतिकभोग-दर्शनम्” (८/५)

इति धर्मराजं प्रति धिक्कारमुपक्रम्यार्जुनस्योक्तिरियम् : —

“क्वगतस्तव धर्मजन्मनः समरे क्षात्रमधर्मचेतसः ।

प्रविहाय पलायितो भयादभिमन्युं यदनन्यसङ्गिनम् ॥” ७/६

“ननु भुङ्क्ष्व महीं महीपते ! समरे बान्धवरक्तरञ्जिताम् ।”

वद वंशधरं विना कथं भविता तेऽपि तिलाञ्जलि-क्रिया ॥” ७/१२

अत्र “महीं भुङ्क्ष्व, महीपते ! इति पदानि, विशेषतो” † भुङ्क्ष्व

† अत्र “भुजोऽनवने” (१-१-१२) इति सूत्रेणोपभोगार्थेऽऽत्मनेपदम्

“ब्रुमूजे पृथिवीपाल पृथिवोमेवकेवलाम्” इहोपभोगोभुजेरर्थः”

इति वैयाकरण-सिद्धान्त-कौमुदी । (मोतीलाल-वनारसीदासस्य वाराणसीतः प्रकाशितं संस्करणम् पृ० ५६५) ।

इत्यत्रात्मनेपदं महा निर्वधिमुपभोगरूपमर्थं बोधयितुं प्रयुक्तम्, युधिष्ठिरस्य 'भोगल लुपत्वातिशय' मभिव्यञ्जयत् किञ्च महीपते, इति सम्बोधनमपि, स्वकीयां प्रसङ्गोचितां साभिप्रायताञ्च प्रकटयतः ।

“बान्धवरक्तरञ्जिता” मिति विशेषणं त्वस्योपभोगस्य महतीं घृणास्पदतां, भीषणां बीभत्सताञ्च ध्वनयति । उत्तरार्धे च वंशधरं विना ते तिलाञ्जलि-क्रियापि कथं भवितेत्यहो ! सर्वथैव वै फल्यं दुरन्ततः चेदृशस्यातिगृहीतस्योपभोगस्य तस्माद् धर्मराजे प्रति त्वधिक्षेपोऽयं कीदृशोऽरुन्तुदो निशितशरप्रहागवद् घातकः क्षतेक्षार-मिवासाह्यश्च सजात इति स्वयमेव विभावयन्तु भावुकाः ।

अत्राजुं नस्योत्तरायाश्च कीदृशी करुणामयी दुर्दशा दर्शिता कविना ! तथाहि, सगद्गदं विलपन्नजुनः केशवं प्रत्याह—

“किमिदं मम पापकर्मणो विषवृक्षः फलितो विनाशकः ।
अथवा घटनापटीयसो न्यपतद् वज्रमिदं विधेमंयि ॥” (६।१५) ।
‘धरणी न विमिद्यते क्वचिद्, भगवन् ! यत्र विशामि जीवितम् ।
कतमः क्षतविक्षित सुतं, परिपश्यन्नपि धैर्यमुद्वहेत् ॥” (७।१६) ।

अपि च—

“सहसा पतिघातमृतरा, विषवज्जीवहरं निशम्य सा ।
ननु वज्र-हतेव वल्लरी, विलपन्ती न्यपतद् घरातले ॥” (७।१८) ।
“नलिनी मिहिर विना यथा, रहिता चन्द्रमसः कुमुद्वती ।
विपरीत-विधि-प्रवृञ्चिता, न तथा भाति पतिं विना सती ॥” (८।२२)
“कथमीदृशमार्य ! जीवनं, ननु जीवामि कदर्थित वृथा ।
विगतज्वलनस्य भस्मनः, कतमा क्षेपणतोऽन्यथा क्रिया ॥” (७।२३) ।

अन्ते च सर्वानपि तान् भीषणशोकबल्लिना प्रज्वलितान्निर्वर्ण्य, सांसारिकस्य जीवनस्य मृत्योश्च यथार्थं तात्त्विकञ्च स्वरूपं प्रबोधयता तत्त्ववारिणा तं बल्लिं निर्वापयन्निव भगवान् श्रीकृष्णोऽजुं नं प्राह—

सोलह

“यदि चेत् त्वमसि प्रमोहवान्, ननु देहे, स तवाग्रतः स्थितः ।
कथमजुंन ! शाश्वतात्मनो, ह्यविनाशस्य कृते विमुह्यसि ? ॥” (७।३०)

“मरणं ननु जीवधारिणो, विहितं जन्म मृतस्य वस्तुनः ।
प्रकृतेरनिवार्य-बन्धनादपि केनापि कथं विमुच्यते ॥” (७।३१) ।

“प्रकृतिश्चरतीह देहिनां स्वगुणैः कर्म निरस्तबन्धना ।
पुरुषो ननु वेत्ति कारकं, स्वमहङ्कारविमूढचेतनः ॥” (७।३४) ।

अनयोः पद्ययो “मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवनमुच्यते
बुधै” रिति महाकवेः कालिदासस्योक्तिः “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥” इति
श्रीमद्भगवद्गीतायां (१।२७) भगवदुक्तिश्च प्रतिध्वनन्तीव प्रतीयते ।
उपसंहारे च,

“कथमजुंन ! तात ! रोदनैरभिमन्युः पुनरागमिष्यति ?

तदिदं तव धैर्यभञ्जनं, भविता शत्रुमुखाय केवलम् ॥” (७।३६) ।

इति पद्यमनर्थ-कारिणः शोकस्य मोहस्य च परममनोचित्यं व्यक्तीकरोति ।

ततश्चोत्तरां सम्बोधयन्, तस्याश्च परिपूतमूत्ररदायित्वं बोधयन्,

ससारां गिरमुवाच—

“अरिमध्यगतोऽपि पूर्वजैः, परिरञ्जिश्चिरमजित यशः ।

गतवान् स तु वीरसद्गतिं, समरे क्षत्रियधर्ममुद्वहन् ॥” (७।३६)

“प्रिय पुत्रि ! गरीयसां कुल-प्रभवा पुत्रवधूमंहीयसाम् ।

कथमार्यचरित्रचर्चिता, कुरुष्व शोकबशीकृतं मनः ? ॥” (७।४२)

“तदिदं तव गर्भसंस्थितं, प्रखर-ज्योतिरुदात्तकर्मणः ।

अभिरक्ष्यमलक्षितात्मनो, नवदायित्वमिव प्रयत्नतः ॥” (७।४५)

पुनश्च युधिष्ठिरं सान्त्वयन्नाह—

“अपि नाम युधिष्ठिर ! त्वया न विमान्यं वचनं किरीटिनः ।

महतामपि शोकसागरे, पतितानामपह्रीयते मतिः ॥” (७।४८)

“इति मोहमधैर्यदर्शनं, व्यवधानं विपदां विनाशने ।

प्रजहीहि, यतो विवेकिनो विषमे यत्नपराः, न कातराः ॥” (७।४९)

अत्र क्रमशोऽर्थान्तरन्यासः †काव्यलिङ्गञ्चेत्यलंकारद्वयं सुष्ठुतया स्वविच्छित्तिं प्रकाशयत इति तु प्रत्यक्षमेव मतिमताम् ।

समाप्तौ चास्य संक्षिप्तस्याप्यर्थगाम्भीर्येण गरीयसः संवादस्य, धनञ्जयं पार्थं 'प्रतिशोधाय समूद्यतोभव' (७।५०), 'मदमत्तमरिजयद्रथं रणमधेज्वलनाहुतिं कुरु' (७।५१) इत्यादिशब्द-भगवान् श्रीकृष्णस्तस्य कर्मपद्धतिमपि विहितवान्, तथाहि—

“त्वमधर्म-विनाशनीद्यतो, भुवने सत्यपथ-प्रवर्तकः ।

कुरु कर्म निरस्त-बन्धनो, विजयस्ते भवितेति निश्चितम् ॥” (७।५२) इति । अन्ते च कविरघोलिखितं, मामिकं निष्कर्षमपि निर्दिशति—

“हिंस्रः स्वकूरवृत्त्या विदधति भुवनं तावदातङ्कपूर्णम्,
यावन्नभ्याति लोके दलितखलबलः क्रान्तिदर्शी मनस्वी ।
विश्वालोकापहारी प्रभवति तमसामाकरस्तावदेव,
यावन्नोद्यत्प्रतापस्तिमिरभयहरश्चण्डभास्वानुदेति ॥”

एवमेव षष्ठस्य सर्गस्यावसानेऽपि कविर्नायकस्य धन्यतां सामान्य-रूपेणानेनानुष्टुभाऽभिधत्ते :—

“मानमृद्वहता येन, प्राणैः संरक्षितो यशः ।

धन्यावीर-प्रसूस्तस्य माता, वै मातृभूस्तथा ॥” (६।६६)

इत्थं काव्यमिदं कथावस्तुनो, घटनानां, संवादानाञ्च संयोजनाया भव्यतया, नव्यतया च प्राचीनगाथायां राष्ट्रियभावनानां लोकतन्त्रस्या-दर्शनां समावेशनस्य, सजीवेन चित्रणेन च प्राकृतिक-दृश्यानां, मानवीयान्तःप्रकृतेरपि सालंकारेण स्वाभाविकेन च विश्लेषणेन, प्राचीनपरम्पराया भारतीय-संस्कृतेश्च चिरन्तनानामादर्शानां

† “सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥”

तथा, “काव्यलिङ्गहेतोर्वाक्य-पदार्थता ।” इत्युभयत्रापि काव्यप्रकाशः

दशम उल्लासः, पूर्वोक्तमेव संस्क० प० ६६१, तथा ६७७ ।

प्रट्टारह

चारुतयाभिव्यञ्जनेन, नायकस्य, नायिकाया अन्येषां पात्राणाञ्चोदात्तेन मनोहरेण च चरित्र-चित्रणेन, भाषाया रमणीयतया, भावानां गाम्भीर्येण, छन्दसामौचित्येनाङ्गिनो युद्धवीरस्य रसस्याङ्गभूतस्य करुणरसस्य च मनोरमयाभिव्यञ्जनया, कामपि सर्वाङ्गीणां सौन्दर्य-सम्पदं, किमपि वैशिष्ट्यञ्चाधिकरोति; खण्डकाव्यानाञ्च कृते कामप्यभिनवां दिश-मुद्घाटयति । अतश्चक्रव्यूहमिदं सुरभारत्याः काव्यमयं वाङ्मये समृद्धं विधास्यतीति निश्चप्रचम् । वस्तुतस्तु, यथा कविः स्वयं स्वकीयस्य निवेदनस्यैकादशे पद्य आशंसते—

“सुधी-मनीषा-शुचि-शुक्ति-सम्पुटे, कवेरिदं काव्यघनाम्बु-सीकरम् ।
गतं प्रभूयान्नव-कान्तमुज्ज्वलं. सतां मनोहारिमनोज्ञमौक्तिकम् ॥”

तथा काव्यमिदं सतां मनोहारि मनोज्ञञ्च भास्वरं मौक्तिकमेव सञ्जातम्, रसिकानां सहृदयानां प्रशसां, सम्मानं, कण्ठाभरणताञ्च चाहति ।

अक्षरसंयोजकानां मुद्रकाणामतवधानतया काव्येऽस्मिन् केचिन् मुद्रणदोषा, यथा-कुत्रचिद् वर्तनीवेषम्यं, समस्तानामपि पदानां पृथक्तया मुद्रणं, विराम-चिह्नानां क्वचिदभावः, कुत्रचिच्चा ‘-’ इति चिह्नस्यास्थाने समावेश इत्यादयः, समापतितास्ते च द्वितीये मंस्करणे सावधानतया संशोधनीयाः, अस्मिंश्च संस्करणे शुद्धि-पत्रादिसंयोजनेन यथाकथञ्चिन् निराकरणीया एव, मर्षणीयाश्च सहृदयैः । आशासे यत्तरुणः कविरयं निरन्तरं निजाभिरभिनवाभिर्मनोरमाभिश्च रचना-भिर्वाग्देवतामाराधयिष्यतीति शम् ।

लक्ष्मीचन्द्रकौशिकः,

३५/जे-१२, रामपुर बाग,
सिविल लाइन्स, बरेली ।

बरेलीस्थ-महाविद्यालये
संस्कृत विभागस्य, अध्यक्षः ।

निवेदनम्

यदा कदा मामथ तातपादा,
अश्रावयन् धर्मकथाप्रबन्धान् ।
बाल्ये तदा मे रुचिरास चक्र-
व्यूहस्थिते वीरवरेऽभिमन्यौ ।१।

यथावृतो बालवरो मदान्धै,
रणेऽन्ततः वीरगतिं प्रयातः ।
तथाहि शौर्यं सुकुमारकस्य,
प्रभावितं बालमनश्चकार ।२।

स्वाध्यायकालेऽपि चरित्रमार्यं,
पद्यैरहं बद्धुमना अभूवम् ।
अनल्प-बाधा-व्यवधान-बन्धै,
बुद्धिः फलीकर्तुमिदं न शके ।३।

विश्वासघातेन यदा स्वदेशं,
चीनः समाक्रम्य दुराग्रहेण ।
आरक्षिणोऽसौ सहसा हिमाद्रेः,
सीमानमालङ्घयितुं प्रयेते ।४।

तदा चरित्रं निजपूर्वजानां,
समाश्रयन्तो ज्वलन प्रभावम् ।
शूरा रिपून् प्राणपणेन रोद्धुं,
हिमालये वीर गतिं प्रयाताः । ५।

यथा दरीदुर्गमकन्दरेषु,
वीरा हिमाच्छादितपर्वतेषु ।
व्यूहं रिपोः कूटकृतं वभञ्जुः,
शौर्यं तदासीद् भुवनेऽद्वितीयम् । ६।

अनेन वै शौर्यजलेन सुप्तं,
बीजं कथायाः किल पूर्वजानाम् ।
कवेर्मनोभूसितले रुरोह,
तदीयमेतत् फलमार्यकाव्यम् । ७।

यथा सुभद्रातनयो नराणां,
तथोत्तरा वै ललनाजनानाम् ।
आदर्शवीरत्वमयं चरित्र-
द्वयं कवेर्नव्यकथाकृतित्वम् । ८।

देशः समन्तात् कुटिल प्रचारै-
राचारहीनैः परिवीक्षितोऽयम् ।
भूयात् कृतिर्मे जनचेतनार्थं,
यूनामसौ चेतसि शङ्खनादः । १६।

क्व दिव्यसाहित्यकलानुशीलनं,
क्व जीवनं दास्यनिदाघनीरसम् ।
तथाप्यलं मानसमन्थनोद्धृतं,
पिवन्तु सन्तः सरसं कथामृतम् । १७।

सुधीमनीषाशुचिशुक्तिसम्पुटे,
कवेरिदं काव्यघनाम्बुसीकरम् ।
गतं प्रभूयान्नवकान्तमुज्ज्वलं,
सतां मनोहारि मनोज्ञमौक्तिकम् । १८।

गमिष्यतो दुर्गम-काव्य-वर्त्मनि,
क्वचित् पदेषु स्खलति प्रमादितः ।
बुधाः समाधाय धिया प्रगल्भया,
मम प्रकुर्वन्तु पथप्रदर्शनम् । १९।

चक्रव्यूहम्

प्रथमः सर्गः

१

पादारविन्दमकरन्द मवाप्य यस्या
मन्दोऽप्यलंकृत कवित्व मुपैति सद्यः
मन्दस्मितेन शरदिन्दुमुखेन कान्तां
वाग्देवतां हृदिगता मिह तां स्मरामि

२

विद्युल्लता वलयवत् कमनीय मंगे
पीताम्बरं च कर कञ्जतले दधानः
वल्गां रथोपरि वदन्नथ कर्म योगं
पायादसौ विजयसारथि रिष्टदेवः

३

अजीजनच्चन्द्र कुले यशस्वी
 प्रजानुरक्तो भुवि पाण्डुनामा
 भूजानि रुच्छिन्नरिपुः सुराणां
 मनोनुकूलं विदधन् प्रसादम्

४

स रत्न दीपानिव पञ्च पुत्रा—
 नवाप्य लोकस्य पथ—प्रकाशान्
 दैवादकाले कवलीकृतोऽसौ
 कालेन धीरो निधनं जगाम

५

पितुर्वियुक्तास्तनया दृशान्धं
 पितृव्यपादं धृतराष्ट्र मेत्य
 स्नेहेन मातुर्वहुशोऽभितृप्ता—
 स्तो योवनं कालवशादवापुः

६

ते दिव्य शक्ति प्रतिपन्न शौर्या
 बाला स्वकीय प्रतिभा बलेन
 दुर्योधनादीन् धृतराष्ट्र पुत्रा—
 नतिक्रमन्तोस्म शतं गुणेन

७

स मानसे हीन दशामुपेतो
 दुर्योधनो दुर्जन सम्मतो न
 विनाश मुद्दिश्य ततः प्रयेतो
 ईर्ष्याभितप्तो सह बान्धवेन

८

रसायनैर्निर्मित मुग्रघातं
 विस्फोटकैः कूटकला-भिशप्तम्
 छलेन लाक्षाभवनं प्रवेश्य
 ददाह वै पाण्डुसुतान् प्रमत्तः

९

तस्मादिमे मृत्युमुखात् कथंचित्
 मार्गेण भूगर्भं विनिर्मितेन
 प्राणान् परित्राय समं जनन्या
 वनेषु कालं निनियुः प्रशान्ताः

१०

यदा विजित्य द्रुपदात्मजातां
 स्वयम्बरे मध्यम पाण्डवेन
 सकौरवं तत्र समागतानां
 मुखानि राज्ञां मलिनीकृतानि

११

स्नेहेन बन्धून् हृदये निवेश्या—
 नुताप तप्ता इव धार्तराष्ट्राः
 एकत्व भावेन तदा धरित्रीं
 भोक्तुं ययुस्तैः सह राजधानीम्

१२

स्थापत्य शिल्पार्जित वैभवेन
 विनिर्मितं वै मय दानवेन
 सुशोभितं मंगल-गोपुरेण
 ते सौधमध्येषु रत्नं सुखेन

१३

युधिष्ठिरं ज्येष्ठतमं वरेण्यं
 विधाय चाग्रे ननु पाण्डु-पुत्राः
 ते राजसूयं जुहुवुः समग्रान्
 विजित्य भूपान् निज विक्रमेण

१४

दुर्वाक्यं दक्षं शिशुपालं मुग्नं
 तत्रैव कृष्णः कलुषं पृथिव्याः
 चक्रेण चक्रे शिरसो विहीनं
 प्रभाव हीनं चरितं द्विषां च

१५

अनेन वै वैभव दर्शनेन
 पार्थ — प्रतिष्ठा — परिवर्धनेन
 ईर्ष्यानिलो वक्षसि कौरवाणां
 सुप्तः पुनः प्रस्फुटितो बभूव

१६

शम्बूकवद् वक्र गतिः स्वभावाच्—
 छलोपगूढा मतिरन्ध—सूनोः
 अमन्यतारीनिव सौम्यभावान्
 दुरात्मनां नीति रहो दुरन्ता

१७

अवाप्य सान्निध्यमसत्तमस्य
 कुख्यात नीतेः शकुने वलस्य
 अजातशत्रूनपि पाण्डु पुत्रान्
 कर्तुं प्रयेते विभवच्युतान् सः

१८

दीव्यन् छलेनार्ययुधिष्ठिरस्य
 प्रभूत राज्यं विभवं प्रतिष्ठाम्
 द्यूतेन जित्वा शकुनिः कुशील—
 श्चकार दासानिव पाण्डु पुत्रान्

१९

कुल प्रतिष्ठा कुरु पाण्डवानां
 लज्जा जगत्या-मवला-जनानाम्
 द्यूते पराजित्य कृतापमाना
 रुरोद हा पाण्डुवधूः सभायाम्

२०

एकैक माहूय गुरुनुपेतान्
 दृढानधीरा ननु पूज्य पादान्
 सा प्रार्थयामास कुल प्रतिष्ठां
 वधू मिमां मोचयितुं मदन्धात्

२१

वीक्ष्यापि लज्जा हरणाद् विपन्नां
 वालां कुशीलेन कृतापमानाम्
 विमुक्तवाणी वधिरा दृशान्धा
 जाता सभा सभ्य जनैरुपेता

२२

धर्मात्मजातेन कृतावरोधा-
 बुदग्रचापोऽपि गदाधरोऽपि
 मदोद्धतं वैरिहतं विहन्तुं
 न शेकतु भीम धनञ्जयौ तम्

२३

पराजितान् पञ्चपतीनशक्तान्
 धिक्कृत्य वृद्धानपि साऽसहाया
 आर्तस्वरेणोर्ध्वभुजा शरण्यं
 नारायणं नान्यगतिं जुहाव

२४

सुरारि-पीताम्बर वारिधारा-
 प्रवाह मध्ये विनिमज्जितायाः
 गजेन्द्रशक्त्यापि सुयोधनोऽसौ
 वासांसि हर्तुं न शशाक नार्याः

२५

विनाश विस्फोटकवत् प्रचण्डा-
 क्रोशं वहन्तो हृदि पाण्डु पुत्राः
 दशाधिकत्रीणि समानि जग्मु-
 र्वनाय वीरा विभवं विहाय

२६

विभ्राम्यतस्तस्य वनान्तरेषु
 पाञ्चाल पुत्र्या सह बन्धुवर्गैः
 अथ व्यतीतानि युधिष्ठिरस्य
 शनैः शनैः द्वादश हायनानि

२७

अज्ञात वासेन कथंचिदेकं
 वर्षं व्यतीयाय पृथासुतानाम्
 तथापि द्यूतच्छलनोपजातं
 शशाम पापं न हि कौरवाणाम्

२८

वन प्रवासाद् विनिवृत्य पार्थः
 स्व जीविकामर्जयितुं मनस्वी
 विहाय राज्ये निजमर्थभागं
 ग्रामानसौ पञ्च तमाययाचे

२९

दुःशासनोरःस्थल रक्त सिक्ता—
 लकप्रवन्धाय कृतप्रतिज्ञे
 भीमे प्रियाया अपि धर्मराजः
 सन्धातु मार्यो सुतरां प्रयेते

३०

समर्थितेऽप्यार्य जनैः प्रसंगे
 विवेक भावेन पृथासुतानाम्
 न दातुमीहेऽन्धसुतो धरायाः
 सूच्यग्रमप्येष विना रणेन

३१

निवर्तमानो बहुशो विनाशाद्
रणोपजाता ह्यनु धर्मराजः
स लोक कल्याण कृते ययाचे
सन्धिं मनस्वी धृतराष्ट्र सूनुम्

३२

वेगेन वैरानल मास्फुरन्तं
मूले प्रसक्तं कुरु पाण्डवानाम्
शान्तं विधातुं समयेन कृष्ण
श्चकार यत्नं यदुवंशनाथः

३३

प्रवृद्धवैरं रण — दुर्मदान्धं
विनाशकाले विपरीत बुद्धिम्
सन्धातु मायो धृतराष्ट्र सूनुं
स्वयं प्रयातः कुरु राजधानीम्

३४

सम्बोधयन् सर्वजनं प्रतिष्ठा—
नुकूल मायो धृतराष्ट्र मेत्य
अबोधयल्लोक विनाश मुग्धं
युद्धे ह्यसौ बन्धु जनेन सार्धम्

३५

स राज धर्मेण सहानुसृत्य
 धरातले शाश्वत लोकधर्मम्
 उपार्जितां विश्वहिते नरेशै
 रवोधयच्चन्द्रकुल प्रतिष्ठाम्

३६

अन्यायधर्मेण जन प्रतिष्ठा
 प्रवञ्चिता यत्र विमानिता स्यात्
 तत्रोपचीयेत कथं मदान्धै
 नृपै धरायां चिरलोक शान्तिः

३७

सभासु यत्र प्रसभं कदर्या
 हरन्तु लज्जामवला जनानाम्
 समक्षमेव प्रतिकार शून्यं
 क्षात्रं तु पश्येदुदरम्भरित्वम्

३८

तत्रानिवार्य रणमेव मत्वा—
 प्यार्यो महानाशपथं प्रहित्य
 लोकं समीक्षेत पुनर्विवेकी
 प्रतिष्ठितं शान्तिपथं जनानाम्

३६

अदूरदर्शीनि भवन्ति राज्ञां
कर्माणि वै लोक विनाशकानि
अतो महद्भिश्चरिते मनीषी
पथि व्रजन्नापयशश्चिनोति

४०

बाल्याद् विपन्नैः सह पाण्डु पुत्रैः
स्व बन्धुभिः सन्धिपथं प्रयाहि
येन प्रजामङ्गल-मादधाना
शान्तिः समृद्धिं वितनोतु राज्ये

४१

विवेक विन्यस्त पदैर्मनीषी
नीतिं समाख्याय मुखे सभायाः
सन्धौ पृथानन्दन जीविकार्थं
ग्रामानसौ पञ्च पुनर्ययाचे

४२

तन्नीति - धर्मश्रुति - सारभूतं
वाक्यं विवेक प्रतिभा समृद्धम्
वशंगतोऽसौ भवितव्यताया
दुर्योधनो मोदयितुं न शेके

४३

विद्यावयो-वृद्धजनैः सभायां
 सन्धि प्रसंगो बहु सम्मतोऽपि
 अंगेश दुर्योधन दुर्मतित्वाद्
 दुराग्रहत्वाद् विफली-वभूव

४४

सन्धि प्रसंगे विफल प्रयासो
 यदा ययौ वृष्णिवरो निराशः
 तदैव दुर्योधन भाल पट्टे
 विधिर्महाभारत मुलिललेख

४५

प्रशासनोन्माद निशान्धकारे
 धियान्धसूनु न शशाक दृष्टुम्
 स्व भाग्य रेखां सुहृदां भविष्यं
 दुरन्त कार्यं च रणोन्मदानाम्

४६

तथाहि वैरेण कषायितानां
 वभूव युद्धं कुरु पाण्डवानाम्
 हुतानि यस्मिन्निचर सञ्चितानि
 प्रज्ञान मान प्रतिभा धनानि

४७

अपार शक्ति भुवनस्य शान्तिः
 प्रज्ञा समृद्धिः प्रतिभा प्रसिद्धिः
 विनाश मुद्दिश्य ततः समीयुः
 स्वयं कुरुक्षेत्र रणाजिराय

४८

वल्गाः समादाय निरायुधोऽसौ
 महारथं मध्यम पाण्डवस्य
 रणोत्सुकैर्बन्धुवरैरुपेतं
 निनाय सैन्याभिमुखं मुरारिः

४९

हन्यामहं किं समरे स्ववन्धू
 नित्यर्जुनं मोहवशाद विषण्णम्
 अवोधयत् तं वसुदेव सूनु
 निष्काम कर्तव्यं पथं प्रशस्तम्

५०

गीतामृतं सदुपदेशवरं मुरारि
 र्यद् दत्तवान् समर सोमनि पृथा सुताय
 सजीवनं तदनुपीय विवेकशीलो
 मृत्युञ्जयो भवति देहधरो धरण्याम्

हरिः ओ३म्

चक्रव्यूहम्

द्वितीयः सर्गः

१

धनञ्जयोत्तप्तशराकर प्रभा—
प्रभाव पीतप्रतिभः पितामहः
यदा पपात प्रतिकार निष्फलो
रणे कुरूणां सहसा सहाश्रुभिः

२

तृष्णा परीतः परिवर्तमानं
प्रयास मालोक्य जयाभिलाषी
सञ्चार सूत्रं कुरु सैनिकानां
करेऽकरोद् द्रोणगुरोः क्षितीशः

३

कृतेऽपि सन्धानशतेऽथ वर्त्मनि—
द्विषां जयोद्घोष मसह्य मात्मनः
प्रभूत माकर्ण्य रणे दिने दिने
गतः कुरुणा मधिपोऽप्यधीरताम्

४

ययौ निशायामवशं विषीदन्—
नाचार्य मंगाधिपतिद्वितीयः
आचार मार्यं विधिना विधाय
व्यथातुरीभाव मुवाच राजा

५

गुरो! जगन्मण्डित कीर्ति कौमुदी—
कलाधरे ज्ञान पथ प्रकाशके
उदीयमाने त्वयि क्रौरवाम्बरे
कथं नु मार्गस्तिमिरायते मम

६

विधाय गांगेयवरः स्व पौरुषं
बल प्रकर्षं विदधन् रिपौ रुषम्
अगादसौ भाग्य विपर्यये शमं
निदाघ तापस्तपनात्यये यथा

७

वलाधिनाथस्य पदेऽधुना स्वयं
 कथं भवान् वैरिवलं प्रतीक्षते
 विवर्धमानौ नहि शान्ति माप्नुतो
 रिपुश्च रोगश्च कृतोद्यमैरपि

८

त्वयाधिनाथेन सहोदराणां
 शतेन दुःशासन सञ्चितेन
 बलेन कर्णेन सुहृज्जनेना—
 प्यलं जितेनैव बृहन्नलेन

९

इतीरयन् वाच मचारुचारी
 शुचा स्वलन्ती मशुचि प्रलिप्ताम्
 स्वार्थापिसीदन्मति रन्धसूनुः
 प्राचाय मग्रेऽञ्जलिनोपतस्थे

१०

तमित्थ मातांकित मुत्पथे रतं
 समागतं कौरवशासनेश्वरम्
 अवोचदाचार्यवरः सुदक्षिणा—
 मुदार भावोऽपि गरीयसा गिरम्

११

राजन्! न शोचन्ति भटा रणाजिरे
विधाय वाणै रभिषेक सत्क्रियाम्
असूनलाभं विजयं पराजयं
महापदं वा परितो महापदम्

१२

यशः समुन्नेतुमना मनस्वी
दिगन्तरालेषु च वीर शब्दम्
सदा प्रजारञ्जन माचिकीर्षुः
कुर्यादिनास्थां क्षण भंगुरेषु

१३

अजात शत्रुं जनतानुरक्तं
सत्य प्रतिज्ञं प्रियदर्शिनं च
सतां शरण्यं समरेऽथ कालं
प्रज्ञाः प्रशंसन्ति सदा नरेशम्

१४

दुराग्रह द्रोह रतोऽति दुर्जयो
नरोऽप्यकुर्वन् पुरुषार्थ मात्मनः
पराश्रयाल्लुप्त विवेक सम्पदः
किमुत्सहेताप्तु मसौ धनं जयम्

१५

यश्चन्द्रहासे विनिमज्जयन् रिपून्
जय श्रियं वै वृणुते महाहवे
तत् केवलं बाहुवले च साहसे
न कूटनीतौ न कुले विराजते

१६

अनीति मार्ग प्रतिकार हेतो
नरा न ये भीति मरे भजन्ति
बल प्रकर्षः सह देव दत्तै
र्जयन्ति ते दुर्जय योधनानि

१७

सदा शरण्याः शरणागतानां
प्रजाजनानां प्रिय दर्शनो यः
महान्तको यः समरे रिपूणां
नृपो यशोऽसौ सुचिरं तनोति

१८

गम्भीर वाचा स्व विचार मार्यो
राजान माचार्यवरोऽभिधाय
भूयोऽपि सन्ताप तपस्तपन्तं
व्यामूढ मूचे समयोचितं तम्

१६

सद्वंश विद्याबल भूषितानि
प्रज्ञा शतैः संयम सञ्चितानि
यशांसि तृष्णा तरलस्य राजन् !
नश्यन्ति लोके सह वैभवेन

२०

आपात रम्यानपि यो विलासा-
नामूल मुन्मूलायितुं न शक्तः
ते वै दुरन्ता विगतोपचारा
आजीवनं तं परिपीडयन्ति

२१

रिपून् विहन्तुं समयेन वै रणे
भवत्प्रयासस्त्वनुशंस्यतो मया
न जेतुकामो विरमेदशंसयं
विधाय वैरं बलशालिना सह

२२

आजीवनं जेतु मरि महाजौ
विधीयते यत्न मरिन्दमेन
गृहे तु सर्प समरे च शत्रुं
विहाय को नाम सुखेन शेते

२३

अलं भयेनाद्य पृथासुतेभ्योऽ
 प्यलं बलेनापि सहोदराणाम्
 अलंकरिष्णुः समराभिषेकं
 द्रोणो यदा जीवति जीवनाथ!

२४

यदि द्विषामद्य वधाय सन्निधौ
 मम त्वमागास्तदिदं प्रतिश्रुतम्
 ममत्वमुक्त प्रतिशोध सागरे
 निमज्जितान् पाण्डुसुतानवेहि वै

२५

धनुर्गुणोन्मुक्त प्रचण्ड विक्रमैः
 शरैः शयानानवलोकयिष्यसि
 अराति मुख्यान् परितः पलायितां
 स्त्वमाहवे पाण्डव डिङ्डिमैः सह

२६

विधाय कूटं किल चक्र मन्त-
 व्यूहं विशालं बलिनामभेद्यम्
 कुर्वे विदग्धानपि दर्पदग्धान् .
 पाण्डोः सुतान् वै शलभानिवाग्नौ

२७

महारथानां मथ सैनिकानां
महागलानां बलयेन गुप्तम्
दीरैः समारक्षितं सप्त मार्गं
व्यूहीकरिष्ये किल चक्रजालम्

२८

करालमेतन्मुखं मन्तकस्य
द्विषा मलंघ्यं भविता तदानीम्
न चेदिदं मध्यम पाण्डवस्य
क्रोधानलावर्तं समीक्षितं स्यात्

२९

अतस्त्रिगतौ विहितोपचारैः
रामन्त्रयन् वै समराय पार्थम्
नीत्वा सुदूरं विजयस्य नूनं
द्वारं समुद्घाटयिता त्वदीयम्

३०

आचार्य चन्द्रानन चारु चन्द्रिका
महीयसी शान्त सरस्वती समा
गीरन्तरालोपगता महीपते
श्चिन्तातपं शीतलता मेनैषीत्

३१

गुरोरनुज्ञामधिगत्य भूपति
 द्विषन् निकार प्रतिशोधतत्परः
 वभूव तद्व्यूह विधौ प्रयत्नवान्
 क्व शान्ति माप्नोत्यरि गर्व तर्जितः

३२

उन्मादिभिः करिवरैश्चपलै स्तुरंगै
 रोजो भरैः समर शूरवरै विशालम्
 कूट क्रिया कलनया चतुरो निशायां
 व्यूहीचकार सकलं कुरुराजसैन्यम्

३३

तत्रानिशं निरतयो गुरुभूमिपत्यो
 व्यूह प्रसाधन विधावुभयोस्तदानीम्
 उद्यत् प्रभाव मुपयात महर्विलोक्य
 प्राची पुनर्दिगनुरागवती वभूव

३४

दुश्चक्र मन्धसुत कर्ण कृपादि वीरै—
 निर्माय पाप मिहघोर तरं वितेने
 तारांकितं निखिलमाभरणं विहाय
 सा शर्वरीव मुमुचे तुहिनाश्रु विन्दून्

३५

व्यामोहवैर दहने शलभायितानां
पश्यन्ननीति मनिशं निजवंशजानाम्
भीतः कलंक कलुषादवशं मृगांकः
प्राचेतसीं विलयनार्थं मिव प्रयाति

३६

चन्द्रश्चरन्नभसि तारकितेऽप्यकस्मान्
मम्लौ विलोक्य पुरतोऽर्कमुदीयमानम्
तेजोभरं बहुकरैर्विकिरन् महौजाः
पादप्रभावशिथिलं सकलं करोति

३७

तेजोभरैः शकलयन् तमसां समूहं
सम्मोदयन् सरसिजाननराजलक्ष्मीम्
आश्वासयन्निव जगन्ति करैःस्वकीयै
राविर्वभूव भगवान् रविरंशुमाली

३८

अस्तंगते विधिवशाद् विपुलप्रकाशे
संस्थापितं जगति यत्तमसा स्वराज्यम्
भाग्यात् पदं समधिगन्तुमना प्रतापी
भूयः शरैर्नवकरैः स जयन्नुदेति

३६

सूर्योदये विहित कृत्य मगात् समीके
 साकं चमूपतिवरैः सह पाण्डवानाम्
 सैन्यं विशाल चतुरंग बलै रूपेतं
 सम्पूरित स्वजयनाद दिगन्तरालम्

४०

वेगेन कर्षित खलीनमुखाग्रभंगै
 भूमिं खनद्भि रवशं प्रचलत् खुराग्रैः
 ह्लेषा रवापतित फेनलवै स्तुरंगै
 रायोधनं कलकलाकुलितं वभूव

४१

महारथानां समरोद्यतानां
 धनुर्धराणां घन शंखनादैः
 अभूत् कुरुक्षेत्र मही तदानीं
 रणाभिषेकेण समर्चितेव

४२

कूटोपनीताहव कौशलत्वं
 न धर्म युद्धे खलु सेवनीयम्
 मन्ये विरोधं दिवि बोधयन्तो
 ध्वजांशुकाः पृष्ठमुखा विचेलुः

२७

पराजयो मे भविता जयो वा
यशो विधि मे सविताऽयशो वा
त्वामार्यनीतेरविता कदाचिन् -
न धर्मराजो गमिता समीकम्

२८

तमित्थ - सुर्वीशमपत्य - मोहा -
म्भोधौ निमज्जन्त - मनीकमध्ये
वाचालतामुक्तमना मनस्वी
वाचा समुद्धर्तुमसौ प्रयेते

२९

अथैक - मिन्दुर्भवदीय - मुन्नतं
यशोनवेन्दुं स्वकुले विलोकयन्
कलङ्क - मङ्काधिगतं वहन्नसौ
न खेदखिन्नः खलु खे प्रतीयते

३०

प्राचामुदारैः स्वयशो - मयूखैः
प्रकाशमानं स्वकुलं प्रसूय
दुर्योधनं नाम कलङ्क मङ्के
कुलत्वमिन्दोः सफलीचकार

३१

तत् तात जीवत्यरिवंशमूले
 शूले सतामस्तनये जगत्याम्
 समुद्धतान् दण्डयितुं वृथैव
 करेण कोदण्डमहं वहामि

३२

गर्वोक्ति - माकर्णयताप्यरीणां
 भीत्याहवात् कातरवत् पलाय्य
 किंजीवनं तात कुलेऽभिजाते
 न शक्यते धारयितुं मयेदम्

३३

मृत्युर्यदा कवलयत्यरिमित्रबन्धून्
 व्यादाय कालविकरालमुखं समन्तात्
 हित्वा विमोहमयशस्करमाहवान्ते
 चेया तदा बुधवरैरसुभिः सुकीर्तिः

३४

भीत्या रिपोरपगतोऽपि नरो यदेह
 गेहेऽपि कालकवलीभविता क्षणेन
 खद्योतवद् द्युतिमता वपुषा तदानीं
 खद्योतमेव सुयशोऽर्ज्यमर्ज्यमाजौ

३५

जागर्ति मृत्युरिह जन्मवतां सदैव
 ज्ञात्वा जगज्जलजपत्रपतत्पयोवत्
 स्निह्यन् न गौरवपुषे यशसि प्रमोहात्
 को नाम गौरवपुषे स्पृहयेदनजः

३६

देशो यदा विजयगर्वसमुद्धतेन
 केनापि दुर्णयपरेण पराजितः स्यात्
 वीरा भवन्ति जननीमवलोक्य दीनां
 किं व्यापृता विचरणे च रणे रणे न

३७

प्रजामनोरञ्जन माचिकीर्षुः
 कृपाण - धाराव्रत मातनोति
 चुम्बन् मुखेनाग्निशिखां प्रदीपो
 निशं प्रकाशेन परिष्करोति

३८

विमुक्तजीवान् समरे मदीयान्
 शरान् समालिङ्ग्य विमुक्तजीवाः
 भूमौ शयाना रिपवोऽन्तरिक्षे
 रक्तै लिखिष्यन्ति सितं यशो मे

१६

विजयतनय - मुद्यत् साहसेन प्रसह्य
 प्रबलरिपुनदीशं वीक्ष्य बाणैस्तितीर्षुम्
 नरपतिमथ भीमः सम्यगूचे गदायां
 दलितरिपुमदायां पातयन् दृष्टिमुग्राम्

४०

हिडम्ब - किर्वीर - बका - वलीढा
 रक्तानुरक्ता किल कीचकानाम्
 गदा मदीया कुरुवंशजानां
 चुचुम्बिषन्तीव पुनः शिरांसि

४१

आचार्यकृत्यं किल कौरवाणां
 विनाशमुद्दिश्य कृतं प्रतीतम्
 वंशोपसंघर्षण - जातवह्नि -
 वनं समन्ताद् दहनीकरोति

४२

द्युते जितामभिनयन् नयनाभिमुख्यं
 यः कृष्टवान् द्रुपदजामलकेषु धृत्वा
 तस्योरसो रुधिरमद्य निपीय देव्या
 उत्तंसयामि शिथिलां स्वकरेण वेणीम्

४३

आलोक्य दीन वदनां निचये गुरूणां

यद् दत्तताल मसकृत् प्रजहास कर्णः

काले गते बहुतिथेऽप्यतिथि निकारो

मां प्रेरयत्यचिर - मुच्चलितुं रणाय

४४

भीत्या ह्रिया च हरितं परितो भजन्त्या

आहर्तुमादिशदहो वसनं सभायाम्

उरू उदस्य दयितां दुरुवाच नीच-

स्तं विस्मरिष्यति किमद्य गदा मदीया

४५

गदाभिघातेन मया महाजौ

हते द्विषत् - कूट - कलापचक्रे

निमित्तमात्रं भविता सुभद्रा -

सूनुः कुरूणा - मभिमानभङ्गे

४६

कोदण्डकोट्या कटकं कुरूणां

व्यूहं गुरूणां कपटोपनीतम्

मातुं मया साकमथान्यवीरैः

सौभद्रमाज्ञापय तात यातुम्

४७

समर - समरसे समीर - सूना -
 वरि - निकरं प्रति पौरुषं दधाने
 भय - मलिनमुखोऽपि लोकनाथो
 विजयसुतं विजयार्थ - मादिदेश

४८

नरनाथ - निदेश - मुद्वहं -
 इचलमानोऽप्यवनी - भुजामसौ
 बलमस्य विलोकनेऽचलां
 दृशमारुह्य निकेतनं ययौ

४९

याते दूर मथार्जुने दिनकरे कर्तुं ह्यपार्थ जगच्
 चक्रव्यूहघना भ्रुकूटपटलैश्छन्ने दिगन्तान्तरे
 दृप्तेऽरौ तिमिरे धनञ्जयसुतालोकं समालोकयन्
 वातापत्यसमेधितं वसुमतीपालः सहर्षोऽभवत्

५०

पूर्वद्रोहतया यदुग्रशकुनिस्तै धर्तिराष्ट्रैः सह
 द्रोणेनारचिते करालकपटे चक्रे पुनर्मज्जयन्
 कर्तुं वै विवशान् प्रशंसितरणान् वस्तुं वने पाण्डवान्
 येते तद् विफलीचकार तरसा कङ्कानुजानन्दनः

ॐ

चक्रव्यूहम्

अथ चतुर्थः सर्गः

१

मत्स्येन्द्रपुत्री कुलकीर्तिकेतु-
मुन्नेतुमाकर्ण्य पतिं प्रयान्तम् ।
उत्लासराशिं परितः स्फुरन्ती-
मारोद्धुमन्तःकरणैर्न शेके ॥

२

आदर्श - मिन्दूज्ज्वल - मङ्गलाना
माचारमन्तःकरणे दधाना ।
अनुप्रयातुं पतिमुद्यतेन -
क्षात्रेण साजौ मतिमाबबन्ध ॥

३

गेहे पितुर्या बहुशौचदाताः
 कला वदान्यां परितः समीयुः ।
 अभूदमूषा-मियमाहवीना
 कला नवेन्दोरिव नन्दनीया ॥

४

अन्तःपुराचार - कुलागतानि
 विहाय रत्नाभरणानि सद्यः ।
 अबालसत्वोत्कषणान्यधासी-
 दङ्गेषु लौहावरणानि बाला ॥

५

रेजे लसन्मणिकिरीटतलेऽर्धमग्नः
 पृष्ठे गतो वरमुखान्निचयोऽलकानाम् ।
 घर्माशुना च युगपच्छशिना गृहीतो
 भीत्याकुलः परिपतन्निव सैहिकेयः ॥

६

वक्षो विशेषकवचेन यशोधनाया
 आच्छन्नमुन्नतपयोधर-मुच्चकासे ।
 आजन्मतः सहचरत्वमुपेतमन्तः
 शौर्येण साकमिह धैर्यमिवादधानम् ॥

७

कोपारुणं मुखमचञ्चलचारुनेत्र-
मालोलकुण्डललसन्मकरं तदीयम् ।
ग्रीष्मातपे विकचमन्तरितद्विरेफ-
मासन्नपत्रमरविन्दमिवाधिरेजे ॥

८

निधाय चित्ते चरणौ मुरारे-
राधाय धीरा धनुराहवाय ।
मन्येऽभिरामा युधि यातुकामा
पञ्चेषुवामा सहसाऽऽजगाम ॥

९

निदेशमात्रेण समानमानसैः
सहायुधैर्धैर्यधनैर्धनुर्धरैः ।
समेतमातङ्कित वैरिपौरुष-
मपश्यदासन्नपथं महारथम् ॥

१०

मुखलीन - खलीन - शृङ्खला-
निहितैर्मञ्जुलरज्जुभिर्हयाः ।
अचिरांशुविलासवल्लरी-
लसदम्भोदशिशुश्रियं दधुः ॥

११

अथ चारु मृगाङ्कनिर्गतौ
 रचितं मञ्जुमरीचिसञ्चयैः ।
 रथमिष्टमनोरथं यथा
 पुरतोऽपश्यदलं दलं तथा ॥

१२

रणयत्नपरे नरेतरे
 स्वजनेऽन्तःपुरचत्वरे तदा ।
 व्यनदद् रणतूर्यमुद्गिरत्
 तरसा व्योम्नि यशस्विनीयशः ॥

१३

चलितोऽथ नरेन्द्रमण्डलाद्
 रणयानाय कृतत्वरोऽपि सन् ।
 क्षणमानसभावनोदया—
 दभिमन्युर्विविशे प्रियागृहम् ॥

१४

परितो निजमन्दिरं यदा
 रणघोषाकुलमालुलोक वै ।
 स तदैव विवेश विस्मयं
 परतो गेह मरातिसूदनः ॥

१५

अनुमातु मनिश्चयादसौ
प्रभवेद् यावदनल्पकल्पनः ।
अतिविस्मयपुत्तलीव सा
समगाद् दृष्टिपथं तदोत्तरा ॥

१६

तं विस्मयोल्लासपरम्पराणां
मध्ये निमज्जन्तमथार्यपुत्रम् ।
स्वरेण सम्यग् मधुरेण धीरा
सौभद्रमार्या विनतं जगाद ॥

१७

आकर्णितं कर्णपरम्पराभी
रणाभियानं भवदीयमद्य ।
व्यूहं गुरूणां कपटं कुरूणां
संहर्तुं माहर्तुमरिश्रियं च ॥

१८

छलोपगूढं किल कौरवाणां
व्यूहं विजेतुं समरोद्यताय ।
स्वजीवनं शौर्यसमेधमानं
सस्वागतं नाथ ! समर्पयामि ॥

१६

वीराङ्गना वीरमुदारभावात्,
 समर्चयन्ती पतिमादरेण ।
 सम्प्रेष्य रक्षार्थं - मथार्यभूमे-
 नारीत्वमार्या समलङ्करोति ॥

२०

प्रशस्यते लोकतले समादरान्--
 न यो दरादाजितलात् पलायते ।
 मदोक्तमाकर्ण्य रिपो ररुन्तुदं,
 न जातु शैयासुखमीहते च यः ॥

२१

लतेव वृक्षं वनिता विलासे,
 सुखाश्रितापत्तिमहान्धवाते ।
 समागते मञ्जुलबाहुवल्लरी-
 बलान्वितं वै पुरुषं करोति ॥

२२

या वालिशत्वाद् रमणी रणाय,
 प्रयान्तमालोक्य पतिं रुणद्धि ।
 विलासपङ्काङ्ककलङ्कशेषां
 को नाम तामाद्रियते जगत्याम् ॥

२३

ज्योत्स्ना मृगाङ्कुः दिवसं निशेव-
छाया यथा बिम्बमनुप्रयाति ।
तथा विलासे च विषाद काले,
भर्तार मार्या ललनानुयाति ॥

२४

जाताभिजातार्यकुले कुलीने ,
कलत्रमिदोः कुलभूषणस्य ।
कलामधीत्यापि किलाह्वीनां,
किं कातरत्वे पदमादधामि ॥

२५

वीरोचितेनार्यमनुप्रयान्ती ,
क्षात्रेण संग्रामतले बलेन ।
साहं महद्भिश्चरिते पृथिव्यां ,
पन्थानमासादयितुं समीहे ॥

२६

इतीरयन्ती गिरमुन्नतेन -
श्वासेन विश्वासमुपानयन्ती ।
पत्युः समाश्वासन मर्थयन्ती ,
सावीरबाला वचनाद्वयरंसीत् ॥

२७

उदारधीरर्थपरां प्रियायाः ,
 संधाय वाचं मनसा मनस्वी ।
 प्रगाढमालिङ्ग्य रस प्रवाहान् ,
 समुद्गिरन्तीं गिरमुच्चचार ॥

२८

को नाम तं जेतुमिहोत्सहेत ,
 को नाम तत्कीर्तिमधोनयेत ।
 यस्याङ्गनाप्यत्र भवाङ्गनेव ,
 रणेरिपून् धर्षयितुं प्रशक्ता ॥

२९

देशो भवेद् वै सुखसम्पदाभिः ,
 समेधमानो जनरञ्जनाय ।
 बालापि यत्रोन्नमतायुधेन ,
 कल्पेत काले परिरक्षणाय ॥

३०

धनुर्धरास्ते धरणीतलेऽस्मिन् ,
 धन्या मनोभिः सुमनोभरैश्च ।
 येषामुदारा भवनेषु दारा ,
 अर्चन्ति भालं युधि यानकाले ॥

३१

सा भूमिरङ्घ्रे सुचिरं निधाय ,
स्वाधीनतां लोकहितं तनोति ।
बालोप्यबालः सबलाबलापि ,
प्रतीयते शत्रुमुपेत्य यत्र ॥

३२

महीयसी भूमिरहो जगत्यां ,
गरीयसी वै जननी यदीये ।
अङ्घ्रे समुद्भूय नरा अरीणा-
मखं विनाशाय विना श्रमेण ॥

३३

अरातिमन्यायपथे चरन्तं ,
विहन्तुमुत्साहं महं त्वदीयम् ।
विलोक्य शौर्यप्रतिमामिव त्वा-
महं प्रशंसामि समादरेण ॥

३४

तपोभिराप्तप्रबलप्रतापान् ,
सन्तापिनामन्तकरानरीणाम् ।
तत् पितृपादानवलोकयन्ती ,
किमर्हसि त्वं समरेऽनुयातुम् ॥

३५

गदाभिघातेन रणे रिपूणां ,
 विनाशमुद्दिश्य कृतप्रतिज्ञे ।
 पूज्ये पितृव्ये खलु भीमसेने ,
 जीवत्यलं ते धनुरुद्यमेन ॥

३६

धर्मेण वै शासति धर्मराजे ,
 युधिष्ठिरे धीरतमे धरण्याम् ।
 अरीन् विहन्तुं विहित प्रयासे ,
 विरम्यतामद्य रणोपचारात् ॥

३७

वल्गाः समादाय यदा मुरारिः ,
 स्वयं पुरस्ताद् रथ माससाद ।
 साकं यशोभिः समरे तदानीं ,
 मन्ये जयश्रीः पितरं प्रपेदे ॥

३८

जयं वदान्ये ! परतोऽपकृष्य ,
 प्रसह्य वातेन यथा तृणानि ।
 त्वत्पादमानेतुमहं समर्थ -
 स्तदालमेतेन परिश्रमेण ॥

४५

घनद्युतीनामथ गण्डशैलो -
 पमानभाजां मदनिर्भरीभिः ।
 प्रावृट्पयोदायितमन्तरालं ,
 भुवोऽभवद् भीमरवैरिभानाम् ॥

४६

पृथामुतद्वेषपरामनीति ,
 दुर्योधनस्योरसि पोषयन्तम् ।
 विद्रोहबीजं कुरुपाण्डवाना -
 मङ्गेशमग्रे सुमुखो ददर्श ॥

४७

कर्णः समाकर्ण्य चमूपतीनां ,
 पराजयं जातभयः क्षणेन ।
 गतिप्रवाहप्रतिरोद्धुकामः ,
 शरैः कुमारं परितो जघान ॥

४८

धनुःसहायः प्रहरन् सहस्रैः ,
 शरैरिभानां बलयं बलेन ।
 अखर्वगर्वेण सहैव राधा -
 सुतस्य वाणांस्तिलशाच्चकार ॥

४६

शरैः शिताग्रैः सं रणे शरण्यो ,
 राधेयवक्षः प्रहरन् प्रसह्य ।
 न केवलं तस्य रथं बभञ्ज ,
 मनोरथं चापि मनोबलेन ॥

४७

महेभगण्डस्थलदानवारिभिः ,
 स्वयं विकृष्टा शतशः शिलीमुखाः ।
 व्यचालयन् दन्तिवरांस्तथा यथा ,
 न शोकिरे स्थातुमुदङ्कुशा अपि ।

४८

महागजाटोप - घनान्धकारितां ,
 विदार्य नाराचमरीचिसञ्चयैः ।
 स तेजसा बालदिवाकरप्रभो ,
 रराज राजन्यकराजिमर्दयन् ॥

४९

पृषत्कपुञ्जेन तिमिङ्गिलानां ,
 विदारयन् व्यूहमरातिजातम् ।
 दुरत्ययं कौरवसैन्यसिन्धुं ,
 रथेन वीरस्तरसा जगाहे ॥

५३

विस्फारं धनुषः शरप्रहरणं ,
 विष्वक् सरीसर्पणम् ,
 सम्पातं रथिनामधीरकरिणां ,
 व्यूहेऽसकृद् वृंहणम् ॥
 प्रेतासृक्सरितः प्रवाहपतता-
 मुद्ध्रोषणं वाजिनाम् ,
 नाज्ञासीदरिवाहिनी विशसिता -
 जौ लाघवेनार्जुनेः ॥

इति पञ्चमः सर्गः

॥ श्रीः ॥

चक्रव्यूहम्

अथ षष्ठः सर्गः

१

स्वैरं चरन्तमरिसैन्यवने बलेना -
क्रम्योद्धतानरिपशून् विनिपातयन्तम् ।
व्यूहं दरन्तमवगत्य कुमारसिंहं ,
भेजे भयं मनसि वै नृपतिः कुरुणाम् ॥

२

वीक्ष्य क्रियामरिवधे विफलीभवन्तीं ,
व्यहे कृतेऽपि निजशक्तिमधःपतन्तीम् ,
आहूतवांश्चरवरेण विचारमूढः ,
सद्यो गुरुं समरकूटकलाप्रवीणम् ॥

३

अन्यैर्महारथिवरैः सह मन्त्रणायां ,
निर्धारितं युगपदाक्रमणं यदैव ।
कीर्तिगुरोर्धवलितपि कलङ्कपङ्के ,
लज्जानतेन शिरसा सहसा पपात ॥

४

द्वन्द्वाहवादपगतैः किल कातरत्वात् ,
क्रूरैर्विचारकुटिलैर्यदकारि कृत्यम् ।
कालेन चाप जगतामितिहासपृष्ठे ,
चीनस्य तद दुरभिसन्धिभिरेव साम्यम् ॥

५

दुर्योधनो रविसुतेन सहोदरेण ,
द्रोणेन चास्य तनयेन कृपेण साकम् ।
एकाकिनं युगपदाक्रमणेन हन्तुं ,
धर्मादिपेतमसदाचरितुं समीहे ॥

६

दिशोऽरुदन नादकरोऽभवद् द्यौ -
र्वायुर्न वातिस्म धरा चकम्पे ,
अधर्मयुद्धेऽभिरताय राज्ञे ,
धिककारशब्दान् व्यतरन् निलिम्पाः ॥

७

बालं मृगेन्द्रमिव दृप्तमसह्यशौर्यं ,
 वाणैरशेषमरिमण्डलमाजिघांषुम् ।
 सन्धाय वै दुरभिसन्धिमनीतिजालैः ,
 सौभद्रमेत्य रथिनः परिवारयेरन् ॥

८

तदाभिमन्युं सहसा समन्तात् ,
 समुद्यतः शत्रुबलो रणान्ते ।
 सुयोधनाद्यैः सह दुर्मदान्धै -
 रावृत्य वीरं विशिखैर्जघान ॥

९

तेषामधर्मरणकौशलदुर्मदानां ,
 मध्येगतो विजयसूनुवरस्तदानीम् ।
 वर्षाघ्नैः परिवृतः सहसा त्रिशयां ,
 कान्तप्रभो नभसि चन्द्र इवाधिरेजे ॥

१०

वीरः क्षणं विशिखवर्षणतो विरम्य ,
 भ्रूमङ्गः सूचितरणश्रमकोपकान्तः ।
 सद्यो जयत्रिपथगापथगण्डशैलान्
 व्यूहीकृतान् स परिपन्थिजनान् ददर्श ॥

११

कृत्यं मनस्विजनगहितमुद्धताना -
मेकैकशः प्रतिपदं समरे जितानाम् ।
विज्ञाय कूटमखिलं विषमे रिपूणां ,
धिक्कृत्य तानथ जगाद स वक्ष्यमाणम् ॥

१२

भूतच्छले कुशल ! कौरव धूमकेतो !
दुर्योधन ! द्रुपदजाविहितापमान !
वीरोचितेऽपि समरे कपटाश्रयस्य ,
क्वास्ते बलोपचयगर्जनडिडिमस्ते ॥

१३

वंशे प्रसूय विमलेऽपि गुरो ! द्विजानां ,
यत् क्षात्रधर्ममनुसृत्य गुरुत्वमाप ।
तन्नेष्यतो निखिलमद्य कलङ्कपङ्कं ,
धिक् तेऽप्यधर्मचरितैरुदरम्भरित्वम् ॥

१४

धर्मो न जातिरिह गोत्रकुलप्रसूतिः ,
नैवं प्रभावयति तात ! यथा कुसङ्गः ॥
अन्धात्मजाननुसरन् मिहिरात्मजस्त्व-
मङ्गाधिपोऽपि यदभून्ननु कर्णशेषः ॥

१५

दत्तेन तण्डुलकणेन जिजीविषन् यो ,
 राज्ञां गृहेषु धनदानदयाभिपुष्टः ।
 तद् द्रोणपुत्र ! पिशुनत्वमयुज्यतैव ,
 बाल्यात् त्वया बलिभुजारिभुजान्तराले ॥

१६

पापग्रहैः सह बुधस्य तु पापरूपं ,
 शास्त्रे श्रुतं परमिहाप्यवलोकितं च ।
 यद् गौतमात्मज ! रणे किल तेऽपकृत्य -
 मोजस्विनां विमलकीर्तिभृतामसह्यम् ॥

१७

सोऽहं कृपाकृपणतां विदधन् कृप ! त्वां ,
 संख्ये नयामि विशिखैर्यमसाहचर्यम् ।
 नूनं शरेण मरणं शरजन्मनस्ते ,
 संयोग एष भविता जनकौतुकाय ॥

१८

द्वारस्थमद्य विषमे विहितावरोधं ,
 स्वः सम्परेत्य भयतः क्वचनापलीनम् ।
 बाणैः शितैः समरसीम्नि निकृत्तभालं ,
 द्रक्ष्यन्ति कौरवजनाः किल सिन्धुपालम् ॥

१६

क्षात्रं कुलप्रथितमाचरतः स्वधर्मं ,
 दोभ्यां महासमरसागरमातितीर्षोः ।
 अन्यायिनो दमयितुं विहितव्रतस्य ,
 का धर्षणा मनसि मे प्रभवेदरीणाम् ॥

२०

व्यूहक्रियाकुटिलचक्रचलच्चमूनां ,
 मध्ये हतेऽपि तनये विजयस्य नूनम् ।
 जीवत्यहो विनयशीलभृतां वरिष्ठे ,
 धर्मात्मजेऽपि भवतो वृणुते जयश्रीः ?

२१

यावद् धनुः करतलेन वहाम्यधिज्यं ,
 यावद् मदोयविशिखाः शिखिनं वमन्ति ।
 यावद् रथो रणतलं परिगाहते मे ,
 तावद् द्विषां ननु विधिर्विपरीत एव ॥

२२

मर्मान्तकैर्ननु वचोविशिखैरथान्तः -
 सन्ताडितान् समरसीम्नि महारथान् वै ।
 व्रीडानतानिव विलोक्य विचारमूढान् ,
 दुर्योधनः कुटिलमाह कुमारमेत्य ॥

२३

वाचाल बाल ! वचसामलमुद्गमेन ,
 प्राणप्रलोभनभयादपलापनेन ।
 कीर्तिप्रसारणविधौ विहितानुबन्धः ,
 को वालिशत्वमरिणाचरितं सहेत ॥

२४

व्यूहक्रियामकलयन्नविदूरदर्शी ,
 धर्मात्मजः कथमधर्ममसौ चकार ।
 त्वां बालमेकमसहायमरातिमध्ये ,
 यत् प्राहिणोत् समरमेधर्बलिं विधाय ॥

२५

यद् बालकेन सुकुमारकलेवरेण ,
 व्यूहं विनाशयितुमिच्छति धर्मराजः ।
 तत् किं मृणालजनितैरपि तन्तुजालै -
 रुत्साहवानगजमद्य गजं निरोद्धुम ॥

२६

कुर्वन् वने मृगपशून् विशिखैः शरव्यान् ,
 पित्रोः प्रसादमकरोन्मृगयाप्रसङ्गे ।
 सोऽयं महासमरकूटकलापचक्रे ,
 व्यूहे पतन्निह तयोः परितापकः स्यात् ॥

२७

तद् दुर्वचांसि कुटिलानि सुयोधनस्य ,
 व्यङ्ग्यापहासमसकृच्च कृपादिकानाम् ।
 क्ष्वेडां निशम्य मुहुरङ्गपतेरकुप्य -
 दुद्दीपितो हरिकिशोर इव द्विपेन्द्रैः ॥

२८

विस्फारयन् धनुरमोघशरं प्रतापी ,
 सन्धाय घोरतरमुग्रशिखिप्रभावम् ।
 दुर्योधनं दुरभिसन्धिकलाप्रवीणं ,
 शूरः शरव्यमकरोन्मकरध्वजाम् ॥

२९

वाणेन तेन समरे ज्वलनप्रभेण ,
 सन्ताडितो सपदि वक्षसि धार्तराष्ट्रः ।
 सज्ञां विहाय विषमे क्वचनापलीनां ,
 भूमौ पपात सहसा सह साहसेन ॥

३०

निपातयन् भूमितले तरस्वी ,
 दुःशासनं मूलमसत्क्रियाणाम् ।
 वाणेन चैकेन चमूपतीना -
 मग्रेसरं द्रोणमसौ जघान ॥

३१

कर्णं करालेन जघान सद्यो ,
 वाणेन वीरः क्षुरसन्निभेन ।
 द्रौणेरसौ द्रोहरतस्य वाणै -
 र्महानुभावः प्रजहार वक्षः ॥

३२

तस्य द्विषामन्तकरव्रतस्य ,
 समुत्तितीर्षोः समराम्बुराशिम् ।
 अपेतनीतिर्निशितेन कर्णो ,
 वाणेन वीरस्य धनुर्बभञ्ज ॥

३३

निकृत्तधन्वा सहसा समन्ताच् -
 छत्रोः कुलं स्मेरमुखं विलोक्य ।
 शक्त्याभिषङ्गप्रतिकर्तुकामः ,
 क्रोधेन राधेयमसौ जघान ॥

३४

अमोघशक्तिं महसा ज्वलन्तीं ,
 कर्णाभिमुख्यं सहसा प्रयान्तीम् ।
 द्रोणः कृणत्ति स्म कृपेण तस्य ,
 प्रसह्य वाणेन रथोऽप्यभञ्जि ॥

३५

अश्वानमुष्य द्विषदन्तकस्य ,
 द्रोहेरतो भग्नशरासनस्य ।
 स्वेनैव साकं यशसार्जितेन ,
 न्यपातयद् द्रौणिरिषुप्रहारैः ॥

३६

किमत्र सारथ्यमहो रथं विना ,
 रथो विनाश्वानिव जातवेदनः ।
 कृपस्य वाणै रणकीर्तिमर्जय -
 न्नवाप दिव्यं पदमस्य सारथिः ॥

३७

गदामथादाय रुषा महाहवेऽ -
 प्यजातभीतिर्विजयस्य नन्दनः ।
 रथादवप्लुत्य मृगेन्द्रविक्रमः ,
 प्रकम्पयन् वैरिबलं विचक्रमे ॥

३८

गदाभिघातैरमुहृद्दलं बला -
 दुपानयन् भीतिमसौ रणाजिरे ।
 बलेन वीरो विदलन् निशाचरा -
 नुपेत्य लङ्कां हनुमानिवाबभौ ॥

३६

क्रुधाक्रमन् कर्णमसह्यविक्रमः ,
 क्षुधा गुरुत्मानिव दृप्तपन्नगम् ।
 मदापनीतव्यवहारसम्पदं ,
 पदं गदायाः प्रहृतेरकुर्वत ॥

४०

विचूर्णयन्ती रथमस्य सारथिं ,
 गदा कुमारेण जवान्निपातिता ।
 प्रदातुकामेव गलग्रहं बलान् -
 निपातयामास दिवाकरात्मजम् ॥

४१

उपेत्य दुःशासनमाजिघांसया ,
 मृगेन्द्रवद् वन्यगजं समाक्रमन् ।
 महाभुजभ्रामितया तया जवान् -
 मदप्रमत्तां गदया जघान सः ॥

४२

प्रभञ्जनावेगतया द्विषन्मुखे ,
 निपत्यमाना यमदण्डविग्रहा ।
 विवेक मार्गे परिपन्थिना सता -
 सकृत्यत द्रोणसुतेन सा गदा ॥

४३

विमुक्तमोहो मुहुरङ्गसङ्गिनीं ,
 विसर्पिणीं तामिव कालसर्पिणीम् ।
 कृपाणिकामाजितले समुद्वहन् -
 नपेतभीतिर्महसा समाबभौ ॥

४४

द्विषां छलत्वादपसम्भवे जयेऽ -
 प्यजर्यमाजौ सुयशश्चिचीषया ।
 कृपाणमात्रेण बलं महौजसां ,
 धनुर्धराणामधरीचकार सः ॥

४५

धनुर्गतं वैरिविमर्दिनी गदा ,
 रथोऽप्यरीणां छलनापवञ्चने ।
 कृपाणमेकं विषमे सहायकं ,
 चकर्त चामुष्य शरैः सुयोधनः ॥

४६

कृपाणमुष्टिं च विमुच्य निर्भयो ,
 बलेन वीरः प्रतनां विकम्पयन् ,
 प्रहर्तुमासन्नगतं सुयोधनं ,
 बृहद्गथाङ्गं तरसोज्जहार सः ॥

४७

विपक्षमुद्दिश्य महाहवे जवात् ,
 करे कुमारेण रथाङ्गमुद्धृतम् ।
 बभौ वधाय द्विषदामिवोद्धतं ,
 सुदर्शनास्त्रं मधुकैटभद्विषा ॥

४८

रुषा प्रहर्तुं सहसा सुयोधनं ,
 समुद्यतं व्यूहतलेऽभिमन्युना ।
 रथाङ्गमाक्रम्य शरैरुदायुध -
 श्चकर्त राधातनयोऽनयेरतः ॥

४९

निरायुधोऽप्याजितले प्रतापवान् ,
 पराक्रमेणारिदलं विकम्पयन् ।
 अधर्मयुद्धे रतमाततायिन -
 मधिक्षिपन्नाह स कौरवेश्वरम् ॥

५०

अशक्नुवन् मामभियोद्धुमार्यवद् ,
 रणाजिरोपेतमधिज्यकार्मुकम् ।
 सहाक्रमन्नेकमनेक - वैरिभि -
 नं तेऽपकृत्यं किमु वीरगर्हितम् ॥

५१

पराङ्मुखीभूय भिया पलायितैः ,
 प्रलापनादैः सह शौर्यवञ्चितैः ।
 किमाक्रमद्भिर्युगपत् कृतं नया -
 दपेतमेतन्नहि वीरगहितम् ॥

५२

रणे गते लक्ष्यतलं परेऽपरै -
 रुपेत्य पृष्ठात् प्रहरद्भिरायुधम् ।
 किमद्य विश्वासपथप्रवञ्चकैः ,
 कृतं न किञ्चिद्भुवि शौर्यगहितम् ॥

५३

अधर्मनीतिश्छलना - समेधिता ,
 प्रभावयेदाजितले जयाजयौ ।
 विरोद्धुमातङ्कमथाततायिना -
 मुपार्जितां प्राणपणैर्न वीरताम् ॥

५४

विधौ विरुद्धे यदि नाम सत्क्रिया ,
 भवेत् कथञ्चिद् विफला मनस्विनाम् ।
 न तन्मुदे स्यादसतां यतः सतां ,
 कृतिः कदाचिन्न फलानुसारिणी ॥

५५

धनञ्जये मज्जनकेऽमरञ्जये ,
 महीतले जीवति शत्रुसूदने ।
 विनेष्यतोऽत्याचरणानि विद्विषां ,
 न मेऽफला वीरगतिर्भविष्यति ॥

५६

करे मुरारिश्च सहस्रदीधिति ,
 विभर्ति यावज्ज्वलितं सुदर्शनम् ।
 न तावदेतत् तव दुश्चिकीर्षितं ,
 कुचक्रजालैः सफलीभविष्यति ॥

५७

तथाहि धिक्कृत्य सुयोधनं बली ,
 विलोक्य विष्वग् विपरीततां विधेः ।
 अबोचदाकाशमुदीक्ष्य विक्षतो ,
 गुरुनसौ दृष्टिपथस्थितानिव ॥

५८

न शोचनीयो जननि ! प्रवञ्चितः ,
 सुतस्त्वदीयो यदि कौरवाधमैः ।
 छलोपसञ्जातजयो भविष्यति ,
 प्रदीपनिर्वाणविकाशवद् द्विषाम् ॥

५६

यदित्वमामोहपरेण मानसा ,
 विचिन्त्य मां शोकपरायणा भवेः ।
 न कापि पुत्रान् जननी जनद्विषां ,
 वधाय वै लोकहिताय दास्यति ॥

६०

रणान्निवृत्तास्तरसा चमूमुखान्
 निशम्य घातं तनयस्य दुर्मदैः ।
 रुषं च गाण्डीवधनुः समुद्यतं ,
 त्वमानिशं तात कथं नु रोत्स्यसि ॥

६१

समुद्धरन् धर्मधुरन्धरो धरां ,
 वराहरूपेण हिरण्यलोचनम् ।
 निहत्य यल्लब्धमजर्यमुज्ज्वलं ,
 विडम्बितं मातुल! तद्यशोऽन्धजैः ॥

६२

त्वमुत्तरे ! विश्वजनीनमुन्नतं ,
 मंनस्विनीनामनुसृत्य सत्पथम् ।
 तीतीर्षुकामा नवशोकसागरं ,
 परप्रतीकारपरायणा भवेः ॥

६३

निरस्त्रमाजौ परिपन्थिभिस्तदा ,
 क्षताङ्गमुग्रैः प्रहरद्भिरायुधान् ।
 विलोक्य वीरं विवशा दिवौकसः ,
 शुचाश्रुविन्दून् मुमुचुर्मुहुर्मुहुः ॥

६४

अमर्षवेगादभिमन्युराहवे ,
 प्रवेपमानः क्षतजारुणद्युतिः ।
 शिलीमुखैरापतितैः समन्ततो ,
 मधौ प्रफुल्लः स पलाशवद् बभौ ॥

६५

जगद्विषामन्यतमस्तमोगुण -
 प्रमादमन्दीकृतशौर्यसम्पदः ।
 उपेत्य दुःशासनदारको गदां ,
 मदावलेपः प्रजहार मूर्धनि ॥

६६

गदामदीनः सहसाङ्गपातिनी -
 मशक्नुवन् सोढुमशेषचेतनः ।
 पपात विश्रान्तुमना इव क्षणं ,
 धरातले मातुरिवाङ्क एव सः ॥

६७

कलङ्कपङ्के पतितानिमानहं ,
 न दृष्टुमीहे वत कौरवाधमान् ।
 इतीव सम्यग् रणरोषरञ्जिते ,
 स वीरसूनुनिमिमिल लोचने ॥

६८

दुरत्ययं वैरिछलप्रवञ्चना -
 कुचक्रमाजौ विदलन्नुरुक्रमः ।
 यशःप्रणीतेन पथा दिवौकसा -
 मसौ पदातिः पदवीमुपाददौ ॥

६९

मानमुद्वहता येन, प्राणैः संरक्षितो यशः ।
 धन्या वीरप्रसूस्तस्य माता, वै मातृभूस्तथा ॥

७०

कीर्ति व्याप्य दिगन्तरालवलये, विष्वक् सितामव्ययाम् ।
 धुन्वन्कूटकलाकलापकलुषातङ्कं महद् वैरिणाम् ॥
 मथन् दर्पसमुद्भवं कुरुबलं गर्वं गुरोर्गविणः ।
 चक्रव्यूहमसौ चकार सुभट - व्यापारलीलास्थलम् ॥

इति षष्ठः सर्गः

॥ श्रीः ॥

चक्रव्यूहम्

अथ सप्तमः सर्गः

१

अचिराज्जयशङ्खनिस्वनैः ,

परितः कौरवहर्षबोधकैः ।

अभिमन्युर्विहिंसनं रणे,

विषवत् पार्थबलं व्यमोहयत् ॥

२

शिवशक्तिबलेन निर्जिता,

विवशाः सिन्धुधराधिपेन वै ।

सह धर्मसुतेन पाण्डवाः,

पतिताः शोकहता धरातले ॥

३

समराद् विनिवर्तितोऽर्जुनः,
 सुतधातं स निशम्य छद्मना ।
 पतितः क्षणमूर्च्छितो भुवि,
 प्रतिहिंसादहने ज्वलन्नपि ॥

४

स युधिष्ठिरमेत्य दुःसहै -
 र्वचनैर्मर्म विभेदयन् भृशम् ।
 ननु बालवधे निरुद्यमा-
 ननुजान् धिक्कृतवान् धनञ्जयः ॥

५

धिगसून् प्रति मोहमीदृशं,
 भवतो भौतिकभोगदर्शनम् ।
 यदपेक्ष्य रणाय बालकं,
 नुदतस्ते हृदयं न कम्पितम् ॥

६

क्व गतस्तव धर्मजन्मनः,
 समरे क्षात्रमधर्मचेतसः ।
 प्रविहाय पलायितो भया-
 दभिमन्युं यदमनन्यसङ्गिनम् ॥

७

कथमेष वृकोदरो दरन्,
 गदया शत्रुशिरांसि सङ्गरे ।
 न शशाक विहन्तुमुद्धतं,
 प्रथमद्वाःस्थमरिं जयद्रथम् ॥

८

नकुलस्य कुलद्विषो नु किं,
 समरे शत्रुनिपातसञ्चितम् ।
 बलमेकजयद्रथाहिना,
 कुटिलव्यूहमुखेन मर्दितम् ॥

९

अपि रे सहदेव ! सन्निधा-
 वभिमन्युनिहतो निरायुधः ।
 धिगधिज्यशरासनो रणात्,
 त्वमितो मृत्युभयात् पलायितः ॥

१०

तपसा भुजविक्रमेण च,
 प्रहरंस्त्वयम्बकवक्षः स्थलम् ।
 अहमर्जितवानभून् किं,
 तदिदं पाशुपतं निरर्थकम् ॥

११

भुवनस्य जयेन किं मम,
समरे शत्रुविनाशनेन किम् ।
तिमिरीकृतमेव जीवनं,
हरता दीपकमात्मजं यदा ॥

१२

ननु भुङ्क्ष्व महीं महीपते,
समरे बान्धवरक्तरञ्जिताम् ।
वद वंशधरं विना कथं,
भविता तेऽपि तिलाञ्जलिक्रिया ॥

१३

प्रणतः पुनरेत्य केशवं,
करुणासिन्धुमसह्यपीडया ।
विकलः सुतशोकवह्निना,
विलपन्नाह स गद्गदं वचः ॥

१४

त्वयि नाथ ! समर्थशालिनि,
प्रभवत्यार्यजनैकरक्षणे ।
मयि जीवति चापि कौरवे-
रभिभन्युनिहतो निरायुधः ॥

१५

किमिदं मम पापकर्मणो,
 विषवृक्षः फलितो विनाशकः ।
 अथवा घटनापटीयसो,
 न्यपतद् वज्रमिदं विधेर्मयि ॥

१६

धरणी न विभिद्यते क्वचिद्,
 भगवन् ! यत्र विशामि जीवितम् ।
 कतमः क्षतविक्षतं सुतं,
 परिपश्यन्नपि धैर्यमुद्वहेत् ॥

१७

पतितः सुतशोकसागरे,
 विलपन्नेष विहाय धीरताम् ।
 अकरोदवशं चराचरं,
 करुणाव्याकुलमानसं तदा ॥

१८

सहसा पतिघातमुत्तरा,
 विषवज्जीवहरं निशम्य सा ।
 ननु वज्रहतेव वल्लरी,
 विलपन्ती न्यपतद् धरातले ॥

१६

पतिदेहमुपेत्य विक्षतं,
सहसालिङ्ग्य विलापविह्वला ।
जनशोकमहार्णवे व्यथा-
विषमज्वारमुपानयत् तदा ॥

२०

अविदन् रिपुकूटकौशलं,
समरे वीरगतेन वर्त्मना ।
अयि नाथ ! गतोऽसि कुत्र मां,
विलपन्तीमपहाय कातराम् ॥

२१

ज्वलनं प्रविधाय साक्षिणं,
करमाधाय यथा प्रतिश्रुतम् ।
कथमर्थ ! विहाय मामिहा-
चरितं तदविपरीतमाह्वे ॥

२२

नलिनी मिहिरं विना यथा,
रहिता चन्द्रमसः कुमुद्वती ।
विपरीतविधिप्रवञ्चिता,
न तथा भाति पतिं विना सती ।

२३

कथमीदृशमार्य ! जीवनं,
 ननु जीवामि कदर्थितं वृथा ।
 विगतज्वलनस्य भस्मनः,
 कतमा क्षेपणतोऽन्यथा क्रिया ॥

२४

अपहाय रणोद्यमे रतां,
 यदि यातः सहधर्मचारिणीम् ।
 अनुयामि विहाय तत्तनुं,
 पतिरेको ननु सद्गतिः स्त्रियः ॥

२५

इति दुस्तरशोकसागरे ,
 पतिघातप्रभवे निमज्जिता ॥
 पतिता चरणेषु मध्वरे-
 विलपन्ती कुररीवदुत्तरा ॥

२६

परितो घनशोकवह्निना,
 ज्वलितान् वीक्ष्य जनान् जनेश्वरः ।
 शमयन्निव तत्त्ववारिणा,
 भगवानाह तदार्जुनं वचः ॥

२७

कथमर्जन ! नश्वरे जग-
 त्यनिशं जीवनमृत्यु सङ्कुले ।
 परिवर्तयितुं हि शक्यते,
 प्रकृतेः शाश्वतनिष्ठुरक्रिया ॥

२८

इह नश्वरदेहवासिनो,
 न विनाशः क्वचिदन्तरात्मनः ।
 अयि पार्थ ! कथं विमुह्यते,
 पुरुषैर्जीवनतत्त्वदर्शभिः ॥

२९

यदि नाम शरीरकारणाद्,
 हृदि मोहः प्रभवेद् मनस्विनाम् ।
 ननु विस्मयकारि बन्धनं,
 मनसो नश्वरदेहवस्तुनि ॥

३०

यदि चेत् त्वमसि प्रमोहवान्,
 ननु देहे स तवाग्रतः स्थितः ।
 कथमर्जुन ! शाश्वतात्मनो,
 ह्यविनाशस्य कृते विमुह्यसि ॥

३१

मरणं ननु जीवधारिणो,
 विहितं जन्म मृतस्य वस्तुनः ।
 प्रकृतेरनिवार्यबन्धना-
 दपि केनापि कथं विमुच्यते ॥

३२

विचरन् विवशो भवाटवी-
 मथ जीवो विविधासु योनिषु ।
 जनकः क्वचिदेष दारको,
 ननु जीवस्य बभूव भूयशः ॥

३३

अतएव सुनिश्चितं जग-
 त्यनिशं मोहविवर्तं सङ्कुले ।
 न पिता न सुतो न बान्धवो,
 भ्रम एवास्य शरीरवर्तिनः ॥

३४

प्रकृतिश्चरतीह देहिनां,
 स्वगुणैः कर्म निरस्तबन्धना ।
 पुरुषो ननु वेत्ति कारकं,
 स्वमहङ्कारविमूढचेतनः ॥

३५

इति नश्वरदेहदर्शनेऽ-
 प्यनिशं जीवनभोगवर्त्मनि ।
 ननु कर्मवशङ्गतो नरः,
 श्रयते सर्वगुणेष्वकामताम् ॥

३६

कथमर्जुन ! तात ! रोदनै -
 रमिमन्युः पुनरागमिष्यति ।
 तदिदं तव धैर्यमञ्जनं ,
 भविता शत्रुसुखाय केवलम् ॥

३७

वितरन्निव दृष्टिसीकरैः ,
 परितः शान्तिमुदारदर्शनः ।
 करकञ्जतलेन सान्त्वयन् ,
 हरिरूचे पुनरुत्तरां वचः ॥

३८

अयि पुत्रि ! पवित्रितं कुलं ,
 स्वगुणैर्वीरकलत्रचर्चितैः ।
 ननु वीरगतिं गतोऽप्यसा -
 वभिमन्युश्च कृतार्थितस्त्वया ॥

३६

अरिमध्यगतोऽपि पूर्वजैः ,
 परिरक्षंश्चिरमर्जितं यशः ।
 गतवान् स तु वीरसद्गतिं ,
 समरे क्षत्रियधर्ममुद्वहन् ॥

४०

प्रबलैरिषुभिर्महारथान् ,
 समरे बालवरो निपातयन् ।
 चरितेन चकार चर्चितं ,
 भुवने वीरपदं प्रतिष्ठितम् ॥

४१

विधिना विपरीतवर्तिना ,
 यदि बालो रिपुच्छन्ना हतः ।
 ननु वीरकृतित्वमुद्वह -
 नपि को नाम जयेज्जगत्पतिम् ॥

४२

प्रिय पुत्रि ! गरीयसां कुल -
 प्रभवा पुत्रवधूर्महीयसाम् ।
 कथमार्यचरित्रचर्चिता ,
 कुरुषे शोकवशीकृतं मनः ॥

४३

अपि केन बलेन रक्षितो ,
 भुवने कालवशीकृतो नरः ।
 विवशोऽपरिहार्य - वास्तुनि ,
 प्रजहातीह जनो न धीरताम् ॥

४४

अवशेषकृतिं न केवल -
 मभिमन्योरिह पूरयिष्यसि ।
 भवितास्यपि गर्भधारणान् -
 ननु तस्यान्वयवृद्धिकारणम् ॥

४५

तदिदं तव गर्भसंस्थितं ,
 प्रखरज्योतिरुदात्तकर्मणः ।
 अभिरक्ष्यमलक्षितात्मनो ,
 नवदायित्वमिव प्रयत्नतः ॥

४६

सकला चतुरङ्गवाहिनी ,
 समरे वीरवरानुगामिनी ।
 अरिणैकजयद्रथेन वै ,
 सहसा व्यूहमुखे पराजिता ॥

४७

शिवदत्तवरेण निर्जिता ,
 न तु शौर्यापचयेन पाण्डवाः ।
 विमृशन्ति जनाः पराभवं ,
 मनुजेभ्यो नहि दिव्यतेजसः ॥

४८

अपि नाम युधिष्ठिर त्वया ,
 न विमान्यं वचनं किरीटिनः ।
 महतामपि शोकसागरे ,
 पतितानामपहीयते मतिः ॥

४९

इति मोहमर्धैर्यदर्शनं ,
 व्यवधानं विपदां विनाशने ।
 प्रजहीहि यतो विवेकिनो ,
 विषमे यत्नपरा न कातराः ॥

५०

अपि नाम जहीहि मानस -
 प्रभवं शोकमनर्थकारणम् ।
 निजपौरुषमाह्वयन् पुनः ,
 प्रतिशोधाय समुद्यतो भव ॥

५१

अभिमन्युविघातकारणं ,
 समरे पाण्डवसैन्यघातिनम् ।
 मदमत्तमरिं जयद्रथं ,
 रणमेधज्वलनाहुतिं कुरु ॥

५२

त्वमधर्मविनाशनोद्यतो ,
 भुवने सत्यपथप्रवर्तकः ।
 कुरु कर्म निरस्तबन्धनो ,
 विजयस्ते भवितेति निश्चितम् ॥

५३

आकर्ण्य पुत्रवधहेतुमरिं मदान्धं ,
 पार्थो जयद्रथमसह्यमधिज्यधन्वा ।
 कोपेन कम्पितरदच्छदमुन्नतेन ,
 हस्तेन शत्रुभयदामकरोत् प्रतिज्ञाम् ॥

५४

देवै रक्षितमाहवे त्रिभुवने कुत्रापि लीनं बलाद् ,
 वीरं बालवधे जयद्रथमरिं शम्भुप्रसादोद्धतम् ।
 गाण्डीवध्वनिधर्षितारिवलयः प्रातर्हनिष्याम्यहम् ,
 नो चेद् देहमपौरुषं रणतले कुर्वेऽग्निसादात्मनः ॥

५५

इत्थं शोकसमुद्रमध्यपतितं मज्जत् कुलं व्याकुलम् ,
 पार्थानां परिभूतमानसमसौ शत्रुच्छले पङ्क्तिम् ।
 तत्त्वज्ञानतरो विधाय भगवानानन्दसञ्चारिणीम् ,
 मोहादुद्धरतिस्म रश्मिनिकरो लोकं यथा तामसात् ॥

५६

व्यामोहे विरते दिवस्पतिरिवाच्छन्ने घने निर्गते ,
 भूयः शौर्यभरप्रभावितजगद् दीप्तं दधन् पौरुषम् ।
 पुत्राघातसमिद्धवैरदहने गाण्डीवधन्वा व्यधात् ,
 शत्रूनुग्रबलेन वै रणमखे हव्यानलभ्यानसौ ॥

५७

प्रातर्बद्धप्रतिज्ञो दहन इव दधन्नुग्रतेजस्तरस्वी ,
 शत्रुव्यूहं तमोऽन्धं प्रखरशरकरैश्चण्डवीर्यो विधूय ॥
 प्राणत्राणापलीनं समरभुवि भिया सिन्धुपालं करालः ।
 पार्थः पुत्रारिमुख्यं सरभसमकरोच्छिन्नमस्तां प्रमत्ताम् ॥

५८

हिंस्रः स्वक्रूरवृत्त्या विदधति भुवनं तावदातङ्कपूर्णम् ,
 यावन्नायाति लोके दलितखलबलः क्रान्तिदर्शी मनस्वी
 विश्वालोकापहारी प्रभवति तमसामाकरस्तावदेव ,
 यावन्नोद्यत्प्रतापस्तिमिरभयहरश्चण्डभास्वानुदेति ॥

१६

सन्तः सत्पथमाचरन्तु सुधियो विज्ञानसन्नीतिदाः ,
 नेतारः परिपालयन्तु सुजनान् सद्धर्मसत्याश्रयाः ।
 मेघो वर्षतु शस्यरत्नसुफला भूयाद् धरा श्यामला ,
 राष्ट्रो यातु समृद्धिमार्गमनिशं वै लोकतन्त्रे स्थितः ॥

६०

नारायणीं नवरसां विमलामुदारां
 भक्तिं विधाय निजमानसराजहंसीम् ।
 सारस्वतं पदसरोजरजो निधाय ,
 प्रज्ञापदे कविरिदं निबबन्ध काव्यम् ॥

-- ● --

इति सप्तमः सर्गः

इति समाप्तमिदं चक्रव्यूहं काव्यम्

शुभं भूयात्

कवि-परिचयः

१

प्रज्ञावतामर्जितगौरवाणां ,
गोस्वामिनां वंशवरे वरेण्यः ।
अभूच्छिवाराधनसिद्धकामः ,
शैवाग्रगण्यो बलदेवनामा ॥

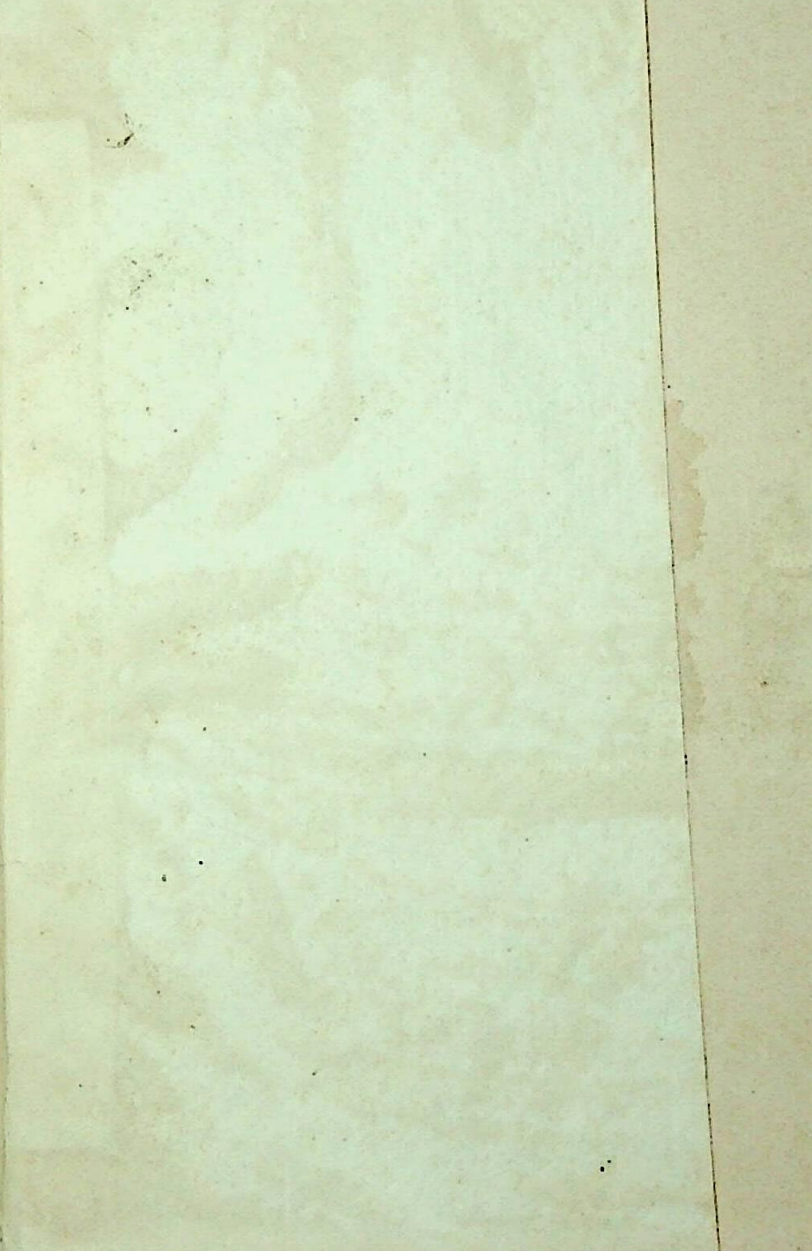
२

तीर्थे सतामर्चितपादपीठे ,
ग्रामे सकाहेति वसन् मनस्वी ।
लेभे चतुर्वर्गफलस्वरूपान् ,
वंशप्रदीपांश्चतुरात्मजान् सः

३

ज्यायानसौ तेषु धिया वरीयान् ,
गोविन्दनामा यशसा महीयान् ।
भिषग्वरो यः स्वगुणैरुदारै -
जने जनेऽभूद् बहुमानपात्रम् ॥

कवि की द्वितीय रचना

नेहरू यशः सौरभम्

राष्ट्र के महान नेता श्री जवाहरलाल नेहरू
के जीवन पर आधारित

संस्कृत महाकाव्य

जिसे हरियाणा सरकार ने
अखिल भारतीय गीता पुरस्कार
प्रतियोगिता में

प्रथम पुरस्कार (१०००) रु०
प्रदान किया है

शीघ्र प्रकाशित हो रहा है

विशाल प्रिंटिंग वर्क्स, नैनीताल रोड, बरेली ।